

Ю. ЯНОВСЬКИЙ

РАНОК

Далеко лісом сірий час ставав на день.
Продмухав вітер сонний з гірл.
І скоро рань на землю покладе
Долоні лір.
Над лугом підуть тихим льотом журавлі
(Ожиною цвістиме трохи схід!)—
В похід россою рушили з землі...
Птахи в похід.
Мінливо так горітиме важка блакить.
Бавовною застелеться тоді Дніпро.
Паромом знову їде день у Київ...
Знов.

р. 1924

С. ЄСЕНІНУ

День минув, як тепла крапля впала,
День минув, і — знову ніч пливе.
Від далекого небесного вокзалу
Йде до місяця зелений верх.
Я піду з останніми трамваями —
І мене не клич і не шукай.
(Вітер саме ходить веснограйний
На широкий український край!)
Крови молодії, молодії
Я співатиму весняний спів...
Ой, молочним маревом напоений,
Не забуду вохкості полів!
Збережу на пізню на дорогу,
На свої осінні срібні дні —
Мли весняної навіяну тривогу,
Золотаві обрійні вогні.
Я люблю тебе, душевного поета,
Той мені Єсенін — синій „сон“...
Тихо так тополя силуетиться,
І його рядки, як меду сот.
Знаю, що життя іде невпинно —
„Тихо ллється з клену листя мідь“...
Знаю що й з весняного коріння
Треба вже стежками стугоніть.

р. 1925 Квітень

ГРИГОРІЙ КОСЯЧЕНКО

ВІТРИНИ

I

Розпатлана вулиця.
Місяця дим.
І дні,
наче листя додолі...
І знову самотній,
і знову один,
Гойдаються віти, тополі.
До вас обертаюсь, затоптані дні,
І, може, кричу я в-останнє,—
Ніколи до вас
не вертатись мені,
як біль у туманах розтане.
Ніколи до вас не вертатимусь я,
З розпукою стану на розі,
І буду все думати:—
жись мені як,—
в редакції сплю на підлозі...
Ось знову стою,—
Ну куди мені йти?
Промчав десь розбещений авто,
До мене доносяться
пудра
і дим,
А я—
навздогін йому — матом...
О вулице проклята!
Хто я такий?..
Лиш ночі здрігаються вії.
Так боязко чую:
— „Не треба платить...
Де тіні...
у двір...
до „Софії“!..
— Іди...
відчепись...
перед мною не стій!..
І я повертаю в півнушу.
— Нас тисячі — тисяч родилось повій,
Продав своє тіло, чи душу!

Ну що - ж?
Ну і я!
Називайте й мене! —
Назад не роблю
я ні кроку.
Ще й досі ми землю,
себе ми клянем,
Батьків проклинаєм що - року.
... Назустріч мні знову,
як вітер авто.
І вулиця сміхом п'яніє.
І знов перед мною: —
подерте пальто
І очі нахабні повії.
— Іди...
відчепись...
я не можу...
іди! —
Захожу
й беру „батарею“.
І день пролітає
в тумані,
у дим,
За містом
посипавсь
стернею.
А день пролітає,
за ним десь і я...
Вже скоро
четверта година.
Над містом
задумався місяць,
зів'яв...
На вулиці
тінню будинок...
Далеко десь чую —
по бруку візник.
Срібляться
тополі,
каштани...
Іду — не іду, —
головою поник,
У нетрі віків,
у тумани...
... Назустріч мні знову,
як вітер авто
І вулиця сміхом п'яніє.
І знов перед мною:
подерте пальто
І очі нахабні повії.

II

Я знову на розі в задумі стою.
І чую той крик, що й учора.
І падають сльози на душу мою,
Як місяця втома над бором.
Повз мене проходять

панелі
і брук

— Куди це все лине
і лине?

І радісна думка,
що завтра умру
І тінь моя
місто покине.

Покине цей камінь,
неспокій
і шум,—

Життя —
Тільки лялька дитяча!
За серце своє
я копійку прошу,—

Не дивиться морда свиняча.
Так хочеться вдарить.

О, нерви мої,
Коли-б це в двадцятому році,
Не стерпіло-б серце і очі —
тоді

Стріляв би на кожному кроці!...

Іде безпритульний.

— Куди ти?
Куди?..

(Не знаю навіщо питаю).
І музика сонця упала з вітрин,
У серце забите до краю.
Вдивляється пильно в ганчірку-пальто.
Проносять

кричать — „мандарини“!
— Ти думаєш я...

та я завжди готов
Розбити головою вітрини.
Розбити що можу,—

з тобою піти,
Грудьми десь розбитись о камінь,
Бо чую, як плачуть в туманах світи,
Давно вже розбиті віками.
Бо чую як плачуть,

а з ними і я,
І капають сльози під ноги...

Піду умірять.
Ну, а доки живий,
Я все учуватиму крики:
„Піди у кав'ярню!
Піди і пропий
себе,
і пальто,
й черевики!“
Я знов у кав'ярні,
де галас і крик:
— „Людина —
скорила людину“!
Скотився,
як горе,
мій друг молодик
в оплакану днями витрину.
А музика грає,
п'яніє як дим,
І серце п'яніє до краю.
І радісна думка,
що я молодим
Життя і себе
пропиваю ...
... Посипались шуми
на камінь
і брук.
Кладу своє серце
на лезо
і зір — за витрину,
де тисячі рук
ударили нам марсельезу.
Упав із тополі мій друг молодик,
в оплакану днями витрину,
а тут, у кав'ярні,—
і галас,
і крик,—
„Людина — скорила людину“!...
... Лишилася шклянка.
Вже десять годин,
Душа на шматочки подерта.
Доп'ю і піду,
де похилений тин
І місяцем
журяться
верби.

ОЛ. ГРОМІВ

МІЙ СИНІЙ СОН

РОМАНТИКА

I

Коли буйно рясніє місто вогнями карнавальними, я згадую далеку Синю Легенду.

Я шукаю серед мільярдів огнів — синіх очей її, не знахожу й пряму у вир голубий.

А перед мене розгортає ажурну тканину Синя Легенда.

Вона скрізь зо мною...

У маленьку кімнату з мініатюрним столиком прийшла вона разом зо мною до вас і обгортає шовковими путами.

Ви читаєте цю книгу, синю, як небо майове...

Вам хочеться втекти кудись далеко — де сонце і гомін, а Легенда стеле перед вас свої гаптовані килими й вкриває шляхи смутком осіннім.

Вона гронами висне над вашим ліжком і в дзвінкій тиші відчуваєте ви нерозгаданий шепіт її.

Ви не ймете віри ні мені, ні собі, бо цілком уже належите моїй прекрасній Легенді...

Куди привело мене шукання Легенди?..

Що це за край?..

Де я живу?..

Я бреду до узгір'я, зеленого, буйного й прислухаюся до пісенної симфонії.

Хто он ті люди? — На них такі дивні голубі хітони.

Вони полонили мене, мандрівця широких степів...

Я чую в дзвінких незнайомих голосах іскри перламутрового щастя...

Хто вони?

Їх так багацько, в голубій одежі, незнайомих людей.

Вони співають чи балакають?..

...Я проходив густими лісами, що по той бік зелених узгір кришталевих і заснув під тихий уркіт гірських струмків.

Може струмки поховалися й тут серед голубого міражу?

Невже такі співучі струмки по цей бік густих лісів?

Чуєте, як переливаються вони дзвоном сріблястим?

...(Їх так багацько... голубих дзвіночків).

III

А може брожу я самотньо в концертній залі моєї синьої фантазії й прислухаюся, як лунко брелять уривки невідомих музичних композицій, схожі на голубий гомін зелених узгір.

Може я в країні дивної Шехерезади, в кришталеві-чаруючій томоні нірванних снів.

Може я серед водограїв далекого прийдешнього завтра—вслухаюся в клекіт сонячних бризків.

Або зорі з німої блакитної тверди гімни складають космічним розлогом й струмлять сапфіровий блиск невідомої ери.

Може в пишних садах брожу я, забутою віками марою минулих сторіч...

Ви чуєте, як столисто-зелено шумлять кіпариси й линуть нечутним прибоєм до сонячних вод безкрайого моря.

А може блукаю я в мармурових лабіринтах і кроки оддаються луною під арками колонад невідомої архітектури й брелять по струнах моїх мрій.

*

...Напнулася ніч синьою хусткою й зоряним ажуром затулила обличчя своє.

Я лякаюсь котячих гумових кроків...

...Я боюсь глибокої криниці синіх безодень очей...

*

Може на руїнах я стародавнього храму, де кружляють тіні жагучих вакханок у безумних хороводах юного Вакха.

Може бреду я за тріумфовою колісницею великого генія в шумах радісних вигуків переможних армій!

Може в кораловій гамі підводних країн я на весіллі мітичних сірен?..

*

...Мовчки сміється ніч.

*

...Я лякаюсь котячих гумових кроків...

Я боюсь глибокої криниці синіх безодень - очей.

IV

...Ліловий вечір зачарував мене тихою мелодією водограйних оркестрів...

Я самотнім силуетом стою на тлі зоряної ночі й слідкую за каскадами феєричних вогнів, що ллються холодним зачарованим блиском із невідомого в ніч...

Гляньте!..

Хто це розкидав на зломі узгір голубих зелені семафорні вогні?

Я не можу одірватися від їхнього замороженого холодного блиску...
Я нічого не бачу, крім фосфоричних перспектив...
Я нічого не чую, крім далеких мелодій зеленкувато-феєричних оркестрів...
...Я ніколи не бачив такої ночі!

*

Я прийшов сюди — до зелених узгір'я і застиг на зломі невідомого...

*

Хто розкидав ромбічні мережі по зелених узгір'ях?
Хто так геніяльно на полотні часів лілово-багряними мазками кинув у зачаровані вири безумство штучного запалу?!
Я не збагну цих пісень...
Я не знаю, про що так таємно сурмлять оркестри...
Кому?... Для кого складаються гімни?..

*

Я йшов, давно забутий віками туди, на схід, де так рубіново кривавить сонце обрії наших ранків.

Я йшов лісами темними, як стоверстні копальні, й прислухався до ритмічного гудіння одвічних стовбурів, до радіограм зелених верхів'їв і сріблястих шумів забутих струмків і не знав, що вони творять океани нової ери.

Я шукав легендарної казки й не знаходив.

Я хотів вертати назад...

Хотів пурнути в брукований гомін наших велетнів міст...

Але перед мене йшла Легенда, встилала шлях мій гаптованими килимами й причаровувала синіми вогнями своїх безодень очей.

А позад мене легіони камінярів будували високі крицеві мурі і вночі реготали ліси...

— Немає!.. немає шляхів назад!.. Вперед!..

*

І ось я тут, на зломі сторіч, зачарований фосфоричними перспективами ночі, прислухаюся до клекоту перламутрових водограїв, не можу одірватися від семафорових огнів лілової ночі.

*

... Я божеволю, бо не збагну цієї краси!..

V

Знову ранок і... люди в голубих хітонах.

Я спав, чи ні?..

Не знаю...

Я відчував, як вечір обгортав істоту ажурними тенетами нірван і жіночі тіні кружляли в зеленім хороводі семафорних вогнів.

Мое тіло не знало ліжка й ніби гойдалося на хвилях мрійних снів.

А скільки було вогнів—голубих, янтарних, коралових...

І пісні колискові...

...Які чудові пісні в країні голубих хітонів!...

Вони слалися янтарними переливами і... плакала ніч...

Я бачив, як котилися сльози, сині блискучі самоцвіти й струмками збігали з зелених узгір.

*

Я знову самотній на просторах зелених ландшафтів голубої країни.

І в бризках сонячних рос тонуть думи мої...

Я не знаю, чи в синіх очах замріяної Легенди, чи в буйних потоках заграв розгубилися водограйні каскади вогнів моїх дум...

І встають перед очима туманними тіні далеких часів, пропливають сірими сілуетами в літавних дзвонах голубих городів і брукми крешуть пісню бурхливих ер...

Де ти, казко з рубіновим обличчям?..

Я одягну тебе в хітони з сонячних ранків — мою дзвінку молодість і понесу через переплетені синім ажуром смутку шляхи до невідомої — далекої й близької нерозгаданої Синьої Легенди...

Я сплету тобі з зірчатих блискіток сапфіровий вінок і понесу через кров і бої в країну зелених узгір і голубих хітонів...

*

... Самотнім стою я на тлі голубих городів і зелених полотен узгір.

VI

Мене помітили люди в голубих хітонах — такі стрункі і прекрасні...

Я стою серед них, — обірваний, чорний, дикий, азійат з косими вузькими очима — наче тінь забутих доісторичних пращурів...

Може це йоги з жовтих силучих берегів Гангу наближаються до мене...

А в голубих очах потонули кришталеві ранки й поховалось проміння сонячних копалень...

Вони простягають руки, торкають чоло й по тілу струмить з кров'ю нова незнана сила...

Вони говорять про щось незнайомою мовою, а мені здається, що я слухаю чудову героїчну симфонію невідомих оркестрів.

Мене схопили сотні рук, зняли до гори й понесли...

Куди, куди несуть мене голубі хітони?..

Он туди, де сонячна брама в синій вуалі вечора полонила мою дзвінку молодість і лишила на самоті з мріями про синю Легенду.

Ще, ще кілька кроків і я знову володітиму своєю казкою.

О, тоді одягну я тебе в хітони з сонячних ранків і понесу туди, де волі тісно з залізних ґратах...

Ми на бурунах світових бунтів принесемо свою юність у сонячні копальні нових ер і одягнемо на сонці вінок з рубінових зор.

Це буде перша симфонія нової ери!..

ЗА ПЛУГОМ

РОМАН НА 3 РОЗД.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

Співала весна за околицею Житняків. Горпина з свекром на світанку торохтіла возом до своєї різи. Рожева курява здіймалася за ними, а в куряві пес Бровко. Сонце скибкою росло на обрії... Тонка й згорблена постать старого Гаврила Гудзика у латаній свитці одгонила потом, цибулею і квашеною капустою. Велика руда хустка Горпинина побіліла од порошу в брижах. Обрезгле останніми тижнями жіноче обличчя в кожній своїй рисі ховало байдужість знесиленої худоби.

На довгому баштані дідича кишіла мурахва наймитів, двоє приказчиків на конях літали по участках. Дід посмокав запалими губами й заздрісно зітхнув, оглядаючись на невістку:

— По сорок копійок на день на своїх харчах!

Невістка як не бачила й не чула. На широких ланах курили здаля машини, плазуючи жуками по чорному клину землі... З другого боку зеленіли рutoю озимі довгі, як життя,— лани полупанка Білозуба.

Горпина їхала з свекром орати. Чоловік у царських салдатах. А весна цього року забарилася, був дощ та сніг, а це сухим гарячим вітром пече тиждень. Хлібороби хватаються коло землі, горить же... Біднота дідичам та куркульні робить, заробляє собі на скибку хліба до жнив... Ходив по селу та благав старий Гудзик—допомоги не найшов. Обійшла й Горпина хазяїв, де служила,—скрізь гаряча невправка з своїм. Занесла двох малих своїх до мачухи, а сама оце їде—треба-ж думати про зиму.

Передрімалося молодиці. Зсунула з голови важку хустку й оглядалася... Поки проїздили широкі лани, скрізь було чорно та зелено, а оце як потяглися вузьенькі різки, заруділо чимало торішньою стернею, а численні межі бованіли зеленими бур'янами, де яєшнею жовтіли кульбаби. Гудзикове поле рудою латкою з воза виглядало: 1 десятина та 103 сажня рахували у ньому. Навколо безлюдно на зелено-чорних різах: всі вже оборалися з сусід...

Розпряг Гудзик шкапи (одну позичили) і вдвох з невісткою насилу звалили плуга (також позиченого)... Хоч Горпина туго-на-кріпко рушниками живота перетягла, як почала-ж дитина пацати, а поперек крутить і-і-і,—мало не непритомною впала на воза й голову в сіно. Сухим ремнем, полинем та петровими батогоми в ніс вдарило—очуняла трохи.

— Ось, давай підснідаємо, дочко! А то весняний вітер живіт голоднить здорово... Вісім верстов проїхали-ж!

— Давайте, тату! Тільки наша й пожива! Було самі скупі хазяї, а вже для орання тримне дають наймитам... А в нас: житній хліб та цибуля... Борошенця пшеничного тільки-тільки на паску ік великодню: думала хоч млинців спекти вчора...

— Чи, чуєш, дочко!.. Вербна неділя — треба постити та богу помолитися, щоб в добрий час розпочати... Отець Сава у церкві, в неділю, що кавав?

Снідали... На возі вкупі з хазяями, тягли сіно морди шкап з великими філософськими очима. Сіно не перебивало кріпкого паху людського та конячого поту, житнього хліба й цибулі... Повітря ланів свіжило, розріджуючи атмосферу навколо воза, під яким гриз шко-ринку патлатий Бровко.

Співала сміючись весна... Гудзик на долоню зібрав житні крихти й проглинувши їх, подякував богові за їжу й своє життя. За свекром помолилася й Горпина: вагітною завжди ставала вона побожною.

Свекор коло плугу, а Горпина за погонича... Ковтала запашне повітря молодича й пригадувала своє трудове дитинство по чужих людях. Мати померла, ще не було їй і восьми зим, а мачуха одразу-ж на літо її до Коцюр за підпасача... А вже в чотирнадцять, як робила в Білозубів, то город і під баштан вже орала сама. Наймити, за хазяйським оком, силують було за них орати... Ходила повагом коло коней. Йойкала та гадками себе тішила: „це мене возом було розтрясло, ось вже й нічого“. Випросталася і ступала обережно: тріпалася спідниця високо підв'язана і на спині кінчик білої хустини.

— О-е-е-но! Пст...

Біла сорочка дідова вітрилом за сухим, різбляно-сивим обличчям. На свіжій борозні зграя граків черву виловлює.

— А що там?

— Та, бодай воно луснуло!..

Тупцювався старий коло мотузяного опрягу... Сяк так позв'язували вдвох, старий винуваті очі вбік, тримтячими руками сивий чупер в поту купає, грудьми, наче пірваним міхом, сопить.

— Буду я орати, а ви йдіть до коней!

— Що ти, дочко? Та...

— Дурниця для мене! Хіба — мало я попоорала!..

Завйойкав старий коло коней, а Горпина звичною рукою на рало напологає ще й вихваляється:

— Ось, глядіть, тату! Ваша рілля коло моєї, — сліпий бачить ріжницю!!!

— Бро-овко, Бро-овку, ич капосний, таки спіймав собі грака. Ич... ич... собача віра!

Пройшла Горпина дві борозни. Коло коней можна ногами дріботіти, а тут широко треба і раз-у-раз. Оддає в животі, пече в попереку, а в голові стукотить. Тішиться свекор своїм улюбленцем — Бровком, що в ловецькому запалі гарцює по свіжих борознах за граками. В Горпини в очах сонце стрибає жовтогарячою опукою, а небо чорніє-чорніє і падає на неї.

Звірячо-завивний крик.

Старий мотузку з рук та бігти наперед... Людський стогін пришив до місця. Озирнувся. Горпина розкоряченими чобітьми падала навколо напівзагрузлого леміша, а сама руками чепіги ловила... Лемзіла тілом по скибках чорної ріллі, лемзіла.

— Оце... боже... дочко...

Тупцювався на одному місці старий... А з широко роздертих губів Горпини нісся звірячо-завивний крик.

— А-а в-в-в-у-у-в-в-ву!!! — Сипав гарячими іскрами по-за шкірою й холодом трусив старі кістки. Шкапи спочатку запрягли вухами, злякалися певне, та це-ж були вроджені селянські шкапи... тільки понурили голови й використали одпочинок, аби вичистити свої кишки. Гудзикова сорочка вітрилом лопотить, а руки переломленими веслами махають...

— Оце так, так... боже, царю небес...

Горпина раптом скочила на ноги, руками за чепіги... Хустку помчав вітер до граків, розпалися сині коси. Обличчя з надлюдської муки червоно-сизе до неба, й кривавими очима незрячими в сонце. Завила — заскриготіла зубами. Бровко на хазяйку кинувся, вовка в ній почувши й собі завив...

Старий до молодиці руку протяг і за плечі обійняв... червоне полилось і впало на ріллю, кувикаючим вузликом, коло товстих закаляних чобіт Горпини... Молодиця враз знесиліла і вкупі з свекром (не вдержали тримтячі руки) впала на тверду стерню. Старий вислобонився з-під невістки й мерщій:

— Пішов!!! Скажений!!!

Над червоною слизявою купою висолопив язика і обнюхував пес: його трохи озадачувало кувикаюче, рухливе створіння, котре смерділо свіжо викинутими хляками вола. Старий пнув Бровка в хребет чоботом і, розкарячившись над слизявою купою, похапцем скидав сорочку з себе. Звичними поратися коло худоби руками загорнув дитину в сорочку... Витяг кисета для махорки й розв'язав шворку — перев'язав пуповину, а перегризти нічим... один пеньок в роті. Підніс Горпині до рота, розшурхав:

— Перегризи!

Слухняно перегризла, що в рота дав, і очучманіла.

Жовта стара шкіра на дідовій спині надималася на кістках горба і йшла пупирястими брижами до поясниці. Повернувся — кров і послід землею загорнути, — побачив тільки, як ласо облизувався Бровко.

— Ич, су-укин син, не встиг кувикнути, а вже з діда й сорочку стяг!

Горнув до кісток грудей своїх онука й тоненьким голосом приказував. Горпина спала під накинutoю на неї свитиною.

Дитина-ж не теля, до того-ж і невчасно народилося: водою схлюпнув на онука тричі.

— Ви мя, ця сина... раб божий Павло! Нечиста сила згинь-пропади! Оце наш, аже оси, аже на небі...

Кричав новий християнин. Спала мати коло плуга. Бровко рвав зубами білу хустину. Зграя граків злітала й кублилася у свіжих борознах...

Сміялася весна, співаючи свою пісню.

Тяжко хвора Горпина. Застудилася на вохкій ріллі, мабуть, пропасниця дихати не дає. Не вгаває, кричить немовлятко. Сусідка Параска, — щира душа, — доглядає Горпини день і ніч. Гудзик на полі куйовдиться з хворим батьком Горпининим. Повернувся батько та й зліг у недугі. Мачуха прибігала, докоряла, лаялася.

Через 5 днів померла дитина. Ледве-ледве ногами човгає молодця, а тут знову нападсть. Одмовився пан-отець Сава ховати дитину (не встигла її в церкві охрестити), менш як за двадцять карбованців.

Пішли до отця Сави вдвох свекор з Параскою. Увійшли в кухню, наймичка саме з печи витягає окорока запеченого... Пиріжків здобних повна макітра на столі стоїть, і ще й друга з коржиками на самих жовтках з цукром на смальці спечених пахтять. Параска аж почервоніла — розласилася, а попова робітниця Мокрина:

— Це паничам до Києва, посилку завтра на пошту везти:

Параска очі виричила!

— Та-ж страсний тиждень?

Посміхнулася Мокрина:

— Паничі — студенти, в бога не вірують. Та й наші матушка скоромно їдять.

Старий Гудзик:

— А в минулу неділю яку проповідь в церкві пан-отець Сава казав про тих, що бога не слухають та скоромне їдять?!

Вийшов пан-отець Сава. Високий, в золотих окулярах і на грудях хрест золотий. Підрясник на ньому шамотить едwabний.

Чоло високе, а очі привітно-суворі. Поцілував білу руку Гудзик. Поцілувала Параска. Стоять, голови схиливши. Сів на табуретку пан-отець Сава. Одну руку на стіл поклав, а другою хреста держить. Стоять перед ним дід та молодця. А слова наче з язиків поскочувалися. Мовчать. А пахощі здобу гарячого та окороків голови туманять. Де ж таки — сьомий тиждень за квасом, цибулею, редькою та хріном Гудзики з сусідами душі свої спасали, царство небесне висиджували, а тут таке...

— Що, гроші принесли? Ховатиму завтра...

— Ми батюшечко... Схилилися обоє листом.

— А що, труна не готова буде? Ну, тоді ховатиму після завтра...

— Та ні, ми нащот грошей... Вірите, оце обоє бігали - бігали позичати...

Пан-отець Сава зсунув брови, а руку на столі в кулак:

— Без грошей я не ховаю... У мене, бачите самі, які видатки — два сини в університеті вчать, дочка у гімназії, батько я дітям — чи ні? Вам подарую, а своїх дітей скривдю... Та ще й нехрещене... Одвічати можу.

— Ма, батюшечко, у нас тільки шість карбованців є. Їй богу, радніший, вірите.

Кулак на столі розправився. Брови розсунулися. Сива довга борода заворушилась.

— Змилуйтеся, батюшечко, самі бачите наше вбожество... І поле стоїть без зерна, і породільниця при смерті, а в хаті нікого... я його христин, як тільки воно кувікнуло. Змилося. А ми вже вам одробимо....

— Одробите?.. Це - ж хто одробе? Кузьма тільки через три роки поверне... Ти, діду, сам на божій дорозі... А Горпина... Яка вже з неї робітниця? Хай це буде іншим в науку, як божим таїнством нехтувати... От бог і покарав матір!

Так і не схотів ховати пан-отець Сава... Закопали Павлика в садку під яблунею без попової молитви. Хвора, цілі ночі навколюшках перед іконами простоювала Горпина та бога благала, щоб прийняв до себе ангельську душечку безневинного немовлятка, не одіслав її в пекло. А тут город кричить робочих рук, хліба на денці тільки. Нагальна праця вирядувала й вилікувала Горпину, ще і баби втішали її:

— Та що з тої дитини й було - б! Сама подумай, коли ти її зачала? Під п'яну руку Кузьми.

— Вір нам, що в тебе будуть і будуть!

II

У страсну п'ятницю виїзжали з панського двору карета і два фаєтони на станцію: карета — для панночок - інституток, а фаєтон для синів. Полупанок Білозуб вислав фаєтон і бричку, теж з учення дві дочки й два сина ждали на свято.

Куркуль Коцюра бричку погнав.

Попівна гімназистка приїхала раніше, вкупі з діяконовими єпархіялками.

Вчитель церковно - парафіяльної школи Іван Степанович захрип, диригуючи великодні співи за - для урочистої великодної утрні та літургії. Хор з школярів та економчеських служачих мав на меті вразити приїзжих панночок і паничів своєю майстерністю.

Найубогіша хата в Житняках вибілювалася й вимазувалася ік Великодню. Селянки, знесилені постом і тяжкою весняною працею, готувалися до церковного свята, виригуючи прокльони дітям, чоловікові й одна одній. З порожніми, од сугубого посту страсного тижня, шлунками вони пекли пшеничні паски, варили яйця, смажили яловичину й птицю і, роздратовані цією екстренною нагрузкою поверх звичайних господарських обов'язків, марили тільки про одно: дозволу наїстися і виспатись. Церковний дзвін керував їхнім життям. Прокльони, сварка й бійка дітвори давала вихід енергії.

Чоловіки, повигонені з хат мазильницями й хатнім розгардіяшем, гуртками по п'ятеро - семеро сидять на дубках, ідуть у степ... Тільки такий, що ще не вправився коло землі, або з жінкою живе полюбовно — працюють.

П'ятниця - ж страсна... Плащаниця в церкві, їсти — гріх.

Сидять на дубках і палять цигарки... Ціпочком по вохкій землі. Гомонять про своє:

— Ще - ж так дід Клим казали, що тут за панських порядків було глинище і ріс верболіз...

— А чого тебе нечиста сила пре за обніжок? Чого ти в'оруєшся кожен год? Чого обніжок нівечиш, анахтемо?.. то було стерво раніш в'ореться само та ще весною жінка підсапає, а теперички на тобі: клуню постановило... А то - ж кажу: який це порядок, щоб з твоєї стріхи та вода крапала на мою землю? Що ти мені поливаєш?

— Еге-ж... Ото-ж і в мене. У мене на толоці клятий сусіда що-году візьме та й виб'є гречку кіньми, та й не кажи — не говори, бо хвалиться і по потилиці надавати...

— Жінка коноплі посіє, так от тобі й поливає з стріхи і мочить їх на корені!

— Плохе, погане діло... Нічого не зробиш, треба буде позиватися тобі, Прохоре!..

— Позиватися? Поз... поз... хіба-ж не знаєте, що в нас, як є в кешені на четвертину, так от вам і суд... Торік-же з понятими розмежовувалися, так воно, чортове зілля, взяло й поперебивало кілки...

— Атож... атож... а другого дня ще й коней на город пустив,— витовкли усю як є капусту. Ну що-ж, ну я сказав йому, правда, вилаяв трохи... а він дав дулю, повернувся й пішов...

Прохор Верболоз немічно, довго одмахувався — був хіба не самий убогіший в селі, і роботяга невсипущий, та незадачливий вдався.

Баскі коні чорну карету мчать. З вікон рожеві личка в капелюшках уквітчаних усміхаються, головами хитають селянам приязно.

Старша сімнадцятилітня Нелі казала п'ятнадцятилітній Анет:

— Яка я щаслива, що знову в любих наших Житняках! Кожну біленьку хатку поцілувала-б здається... І мужички, такі вони смішні з своїми поклонами і без шапок.

— Нічого смішного, некрасиво і сморідно, фу! Мене більш цікавить наш парк... Диви! Хіба це не царство весни? Дерев — велетенські букети квітів... Зупинись, Іване, я побіжу!

— Пожди... Он, папа, мама, тьотя і всі на ганку чекають!

— Нічого, я тільки по дідусевій алеї промчусь!

І високі, тоненькі ноги в чорних панчішках замигтіли по алеї. Машталір Іван з жалем дивився, як тонкі башмачки панночки вгрузали в багно ще незасипаної піском алеї — його жінка Мотря була покоївкою у панночки Анет. В кінці алеї червоніла половина сонячного кола, а яблуні сіяли біло-рожевими пелюстками... Анет озирнулася всміхаючись, і її дві коси майнули обірваною золотою драбиною з синьою блакити вгорі.

На ганок з карети вистригнула Нелі... І поки пан посилав бліду Мотрю за пустушкою Анет, до ганку під'їхав забризканий фаєтон і з-під шкіряного прикривала вилізли гімназист П'єр і студент Вадим. Нові обійми й поцілунки танули в повітрі дзвінками ахами.

*

Панство Верезубських славалося своєю побожністю; воно постило перший, четвертий і останній тиждень великого посту і сьогодні дітей чекала пісна вечерея. Шипучий квас у хрусталих гаравках замінював вино... Одварна стерлядь, паюсна й кетові ікри... сардинки і ніжно-рожева сьомга... Красиво-смачні соуси, ваза з свіжо зірваними огірками й редискою і блюда пахучих, вирум'янених пиріжків з грибами, рибою, з рижом та повідлами вабили до себе серед шкляного посуду з всілякими маринадами й законсервованими овочами... Мати невпевнено сказала:

— Вже, дітки, постараймося обійтися без слуг! Беріть самі... Чисті тарілки й срібло на буфеті... Самі розумієте: з нашим штатом слуг в такі дні сутужно.

— Нічого... нічого... Вже якось і самі, не хвилюйся і не клопочися, пані-матко!

Підморгнув дітям на матір батько, затикаючи білу серветку за комір крохмальної сорочки під рожеві брижі голеного підборіддя.

Панський будинок був старовинної будівлі. Їдальня мала два поверхи стрільчастих вікон. Верезубський-пан любив похвалитися, що його прадід тут годував обідами сто персон панства і показував на хори, де колись грав оркестр кріпаків. Їдальня вся прибрана під червоне дерево з мусянжовими окрасами, канделябрами по стінах і велетенським паникадилом, що спускалося з середини стелі. Буфет, що займав усю стіну, мав для срібного, золотого й іншого коштовного начиння сервіровки незгоранні шафи з потайними запорами. Великі крісла червоного дерева в простінках і навколо кількох столів. Два прекрасних (в тому-ж стилію ампір, що й уся їдальня) каміна напівзакриті художніми ширмами. Справжній зеленаво-синіх відтінків фарб goblen і кілька рідких малюнків у широких багетових рамах французьких і голандських мистців, вкупі з великими мусянжовими статуєтками й масивним срібно-художнім посудом коло й на буфеті докінчували окрасу цього покою. Суворою красою стилію була одмічена тут кожна маленька річ.

Родина панства за накритим великим столом не вносила в обстановку дисгармонії: срібноволосий з довгими вусами господар, його дружина в синій єдвабовій сукні, з легкою сивиною в пишній чорній зачісці навколо лагідно-добросердного обличчя, осяяного материнською любов'ю, з великими і ще блискучими очима... Сухорлява постать сестри господаря в сірій сукні з білими комірцями й манжетами і шестеро гарних здорових юнаків дітей, серед яких ніжна краса Нелі поруч з золотоосою пустункою Анет гармонувала з юною мужністю братів.

Ліврея дворецького Івановича і накрохмалене мережево фартуха й головної наколки сивої Степановни (покоївки господині) на задньому плані їдальні, котрі щось робили і в потрібний момент беззгучно підходили до господарів за-для послуг, ніскільки не перебаранчали розповідання старшого сина. Гвардейський офіцер Петербурга Сергій Верезубський, насичуючи себе граційними рухами, спокійно-чемним голосом розповідав останні новини велико-панського оточення імператорського двору. Гарний, елегантний, він викликав довір'я батьків до своїх слів, головним чином завдяки тому, що був коханцем одної з великих княгинь.

„Державна дума“... „Сенат“... „Распутін“... „Распутін“... „Распутін“... „Міністри“... „Вирубова“... Іванович з Степановною прослужали Верезубським кілька десятків років, а серед французького гомону могли зрозуміти тільки російські слова, як не силкувалися піймати самі щось з цікавого розповідання. Іванович: „П'єрчик мені викладе... як роздягатиму його на ніч“. Степановна чашечку чаю Анет підсовує і на вушко шепче, обіцяє щось, а сама: „Випитаю безпремінно про того царициного Распутіна“... І для певности, підіймаючи серветку, тоненькі пальчики інститутки поцілувала.

По вечері пані Верезубська пішла до пекарні, де бувша гувернантка її доньок, міс Дорфільд, в білому халаті й мережаному очіпку,

керувала трьома покоївками по виробництву англійських кексів та лагоминок... В нижній кухні кухар з своїм штатом смажив, пік, варив великодні панські страви. Пані Вerezубська довго розпитувала про хід заготовлення виборної їжи... Великодними днями має перебувати в житняківському палаці все губернське панство: осінні перевибори земства, гвардейські офіцери і майбутні родовиті красуні-панни,— примушували не рахуватися з подорожжю кіньми в тридцять верст од губернського міста.

*

Князь Федір Огневський — декабрист і власник великого маєтку в сусідньому повіті, повернувши з заслання на Сибір взяв молоду вродливу кріпачку Уляну Гниленківну собі за коханку і прижив з нею чотирі дочки й п'ятого сина. Повінчатися з кріпачкою Уляною княжа рідня не дала,—опіку над старим виклопотала... Тоді князь купив у пана Вerezубського 200 десятин землі та на вигоні Житняків садибу десятини з півтори й збудував на тій садибі просторий будинок з хозяйськими всякими будівлями. Перевіз сюди свою коханку Улясю з дітьми, гувернанткою, вчителем і слугами. Поклав на кожну дочку в банк по 10.000 карбованців і на Улясю 20.000 про чорний день. Виклопотав папери для „поважної громадянки“ („почетной гражданки“) Уляни Гордіївни Білозуб,— все з печатами державними з двохголовим орлом...

Уляна Гордієвна дочок замуж за офіцерів повіддавала, сина з місцевою попівною Марусею оженила і жила собі, небіжчика-князя поминаючи добрими словами.

Віктор Федорович Білозуб скінчив повітову шостикласову школу, розмовляв французькою мовою, захоплювався стародавньою Грецією і добре господарював за чужими руками — хребтами, власним розумом до княжих 200 ще прикупив своїх десятин 100 без малого, материних грошей не зачіпаючи...

Віктор Федорович з юнацтва українофіл і сам одягався під штиб старої української шляхти і дітей змалечку водив у мережаних сорочках, сап'янцях та свиточках, хоч і держав для них виховательку — німкеню БERTу Карловну і назвав їх іменнями старо-грецькими.

Простора вітальня Білозубів освітлена великою висячою лампою. Стіни в килимах старовинних, меблі липового дерева різбляні, на вікнах і дверях витончене ткання художників-кустарів українських. Портрети гетьманів України і Тараса Шевченка у рясно вимережаних рушниках... На кріслах і канапі вся родина зібралася. Найменша донька Міра пригорнулася до БERTи Карловни, два обличчя як одно: блакитноокі, пухкі й глинястоволосі, одна одну потихеньку цілують в шию, коси й щоки... Міра в українськiм вбранні. А Муза на поручі крісла батьківського примостилася й руку на плече йому поклала тонка, смуглява в рожевому матіне й синій вузькій спідничці. Нога в рожевій панчішці до коліна, як на станку виточена, зграбна, білим мережевом панталон ясніє вгорі. Ерос на канапі чохол вишиваної сорочки на струнах бандури старовинної держить і ліниво пальцем бринькає стиха Морозенка. Аполлон — студент с.-г. Академії Розумовського

розповідає про московське життя української колонії, він — с.-д., що одразу видно по сатиновій чорній косоворотці, підпоясаній тонким ремнем, і високих хромових чоботах.

— Старе громадянство ласе до пошани й скупе на кишеню!.. знову журналу з друкарні немає за що викупити. І це єдиного російського журналу, присвяченого українській культурі... Симон Васильович за голову, бідолаха, хапається: статті присилають такі блюдолизні — лінію журналу ламають, а грошей коли не коли капнуть. Оце послали нашого юристу до Києва по гроші, а я маю таке уповноваження на наш повіт...

— А нащо цей нудний журнал російською мовою! Здається, в Москві тільки два таких: „Караимская жизнь“ та наш — „Украинская Жизнь“, — вередливо скривилася Муза.

— Як? А визволення нації?... А наша культура? А боротьба за автономні права?... Розумієш — російська мова не тільки для росіян, а й для наших українофілів потрібна, що українську не настільки знають, щоб розуміти поважну публіцистику, і зовсім не можуть писати на ній... Думаєш, це питання не дебатовалося? На останньому з'їзді ТУП-у¹⁾ чуби тріщали, ой-ой!

Батько озвався:

— Ну, а студентська громада в Москві велика? І як у ній?

— Та як... українців кілька сот... Ми оце невеличку статистику проробили... Найбільше на історико-філологічному факультеті та в комерційному інституті; де приймають через конкурс, — майже нікого... Технологічний свистить без жадного українця, школа живописі, ваяння й зодчества — також, а це-ж академія мистецтв, у нас троє тільки зі мною, медиків коло десятка, природників, математиків... Симон Васильович сміється і пророкує наступаючу добу великих балакунів на Україні.

— Може ліпше брехунів? — перебив Ерос.

— Ну, а чий діти? — мати по-хазяйському запитала.

— Уявіть—60%⁰ попівських, цеб-то, духовного походження, а решта хлібороби... з селян.

— Що-ж і в нас он Коцюра своїх синів у пани виводить, а це й Мехтод Ситник одвіз свого до гімназії... — баба Уляна Гордієвна пригадала, а син додав:

— Що в пани то — нічого, тільки в які? Нам треба української шляхти освіченої більше, щоб культуру свою на ноги поставити...

Муза: — А що Винниченко ще фарсу не написав?

Ерос: — Я чув, що він закінчив роман з життя люмпен-пролетаріату України.

Уляна Гордієвна: — і-і-і, мої голуб'ята, приїхали усього на два тижні та й про невіть-що гомоните. Аполлоне, хіба ото в тебе немає у віщо вдягтися, що ти якимось писарчуком?

Студент випустив кільце диму з роту, простежив, поки воно розтануло й одповів з почуттям власного гонору:

— Кожна людина, бабуню, має властиву своєму „я“ форму... Мій штиб ось такий, бо я — ес-дек!

¹⁾ Товариство Українських Поступовців — українська організація старих громадян.

— Бабусічко... ні я, Аполлоне, я згодна з твоєю формою з тою умовою, щоб решту грошей ти оддав мені — мій штиб потребує нової сукні що-місяця й рукавичок що-тижня... Бабусічко, оддавай мені скініровочні гроші Аполлона!

Ерос сміється:

— Твій стиль, Музко, потребує може й автомобілю ще й цуцика у фраку й калошах?

— Останнє мені подарують поклонники. Ось тільки я скінчу консерваторію...

— Головне, Музо, не продешевити і не проміняти свого щастя за цуцика! Молода дівчина мусить уміти вигідно купити щастя на своє життя — гордо блиснувши очима, сказала красуня-баба.

— Ох, діточки, засиділися ми, до утрєні либонь збиратися час. Пannoчки, у вас все наготовлено? — сполошилася мати. Батько до синів:

— А ви поїдете в церкву?

Аполлон на Ероса, Ерос на Аполлона. Аполлон був закоханий в Нелі Вerezубську, а Ерос — в Галю Коцюрівну. Момент вагання ес-деківського та ес-ерівського сумління і обоє:

— Цікаво...

— Все'дно дома не заснеш!

Білозуб сам одяг контуш дорогого сукна. Білозубиха — сама вбралася шляхтянкою XVII сторіччя в синьо-оксамитне вбрання з трьома разками жовтого бурштину на шиї. Міра вволила волю батьків і світила безліччю фарб шовкової плахти, едвaбової керсетки й веселкою стрічок на спині... Муза — вся в білому з пучечком едвaбових фіялок на білому капелюшку і за поясом. Ерос накинув на сорочку білу свитку, а на голову смушкову шапку. Аполлон висмикнув білий комірець, поправив гребінкою чуба і взяв наопашки шинелю та кашкета набакир. Білозуб належав до батьків-вольнолюбів, він не приневолював дітей робити по його. Тільки поглянув на Аполлона...

Коли екіпажі Білозубів під'їхали до церкви, карети дідичів уже стояли... Економческі служачі, всі одягнуті в зелені френчі, охороняли килимову стежку од приступників до самого килима, що займав передню половину церкви, призначеного для панства Житняків. Селяни, стиснуті позади по бокових приділах, не стільки молилися на ікони, скільки пасли за тими, що стояли на килимі...

Вerezубський, побачивши Білозуба, зробив кілька кроків до нього в своїх парадних білих штанах і залитому золотим шиттям сурдуті камергера його величності імператора...

— Віктора Федоровича з родиною я і моя дружина запрошуємо до нас прямо з церкви!

— За велику честь, за велику честь, Петро Ерастовичу, візьмемо...

Вимуштрувані Нелі й Анет підійшли до Міри й Музи: у пана перевибори земства, треба приголубити цих... Парубки також стисли руки... Білозубиха приступила до Вerezубської...

У вчителя Івана Степановича на кліросі горіли вуха й піт наскрізь промочив сіренький люстриновий піджак. І піп, і диякон, і дячок, як і хор, правили службу не богів, а для пишного, пахучого панства...

Ще -б пак не пахучого? Нелі й Анет взяли по цілій пляшці дорогого одеколону і непомітно поливали кйлим навколо себе.

— Я нарочито у Сержа „Цікламен“ взяла: чоловічі — сильніші! — шарготіла Анет Мірі: — ці мужики так смердять... що я не вистою, зомлію...

Онучка кріпачки Муза одповіла прекрасною французькою мовою, скрививши огидливо гарненьке личко:

— Вони неохайніші за худобу!

*

У Горпини залишилася хата небілена й немазана, тільки свекор побризкав долівку водою та старанно позамітав скрізь і витяг з скрині чисте рядно і сорочки для себе й невістки. Маленька Докійка й Петрик од баби перейшли до сусідки Параски, свекор чекав на Горпинину смерть що-години. Двічі вже давав їй до рук свічку...

Ще більше застогнала молодиця, коли дізналася, що пан-отець Сава обійшов її подвір'я, ходячи по селу з молитвою.

Почимчикував старий до церкви вже як заблаговістили. Переказала стара Коцюриха, щоб підійшов до неї, як паски посвітять... Ледве знайшов стару. Стояла коло ваганів з трьома вицяцькованими пасками, крашанками, ковбасами, салом, поросям, кендюхами і всякими наїдками — дві свічки, обгорнуті зеленим папером, освітлювали ці принади. Побачила Гудзика й сама рукою замахала:

— Гаврило! Агов, діду, сюди!

— Доброго здоров'ячка вашій милості. — Здійняв Гудзик шапку.

— Ну, що? як у вас? Ще не приставилася? Як почула я, що таке, аж заплакала... Оттака дівка була, як мур! У мене - ж вона вибула не одну зиму, хоч на язика й гостра, а руки золоті, за що не схватять...

Баби підступили... Розповів Гудзик своє лихо, а сам тремтить, змерз, ще й думкою загонить: а Горпина як там помре бува без свічки! Тицьнула йому Коцюриха вузлика:

— Ось візьми — розговіється там!

Тее примітивши й, інші: хто яйце, хто шматочок сала... Зібрав з подякою все, що йому протягували, та по-за спинами й додому... Дарма кричали йому, щоб почекав посвячення і осудливо головами хитали добросердні господарки повних ночов...

III

Перегукується великдень п'яними співами від одної околиці села до другої... Вітер вулицями кольоровим лушпинням крашанок бавиться. Дітвора руками держиться за животи й, плачучи од болю, каляє штанці й сорочки... Матерям не до них.

На вигоні високо здіймається гойдалка з сутулими жлуктоподібними дівчатами в городських кохточках і рясних спідницях. Парубки коло балалайок і гармошок скупчилися і дражнять дівчат, кожен, вибираючи собі хустку й кохточку до вподоби.

Важка хода розкорячених ніг хліборобів, звиклих до ріллі у тяжких, незграбних чоботях. Одяг справлений на все життя, а тому задовгий і заширокий, підкреслював і збільшував нескладність постатів, котрі розвивалися під гнітом праці; сутулилися спини, витягувалися руки, од нетривної їжі випирало животи, а кров, позбавлена багатьох необхідних для розвитку життєвої енергії елементів, обмежувала діяльність нервових центрів до обсягу задоволення найпримітивніших потреб організму.

Сільська молодь гралася і її розвага мало чим різнилася од жирування молодняка череди на пасовиську в яру годину.

Гидкі слова пісень і недоладний склад їх і крик замість співів, крик з живота; ці згуки нічим не нагадували тих мелодій, що їх під назвою „народніх“, або „сільських“ пісень повидавали українські композитори.

Тупі обличчя молоді з шкірою, зім'ятою в передчасні зморшки, з здавленими лобами, маленькими наскисок очима під бровами й з випнутими вилицями й розвиненими щелепами. Ця юрба житняківської молоді носила на собі тавро виродження...

Ерос у світі наопашку проходив повз гойдалку з Галею... Галя з карими очима і кругленьким червонощоким личком була на третьому курсі природничого факультету вищих жіночих курсів у Києві. Студент махнув непомітно рукою.

— Пригляньтесь, товаришко, до цього людського матеріялу!

— Д-да... Ну, які грубі, без смаку, сполучення кольорів у вбраннях дівчат і які вони нудно одноманітні... Стільки писали про красу наших сільських дівчат, про їхній смак, про музикальність, а у нас?!? Цей регіт і ці роздираючі крики... ходім, ходім швидче звідціля!

Галя прискорила ходу. Її маленькі коричневі черевички і блакитне вбрання під пісчаного кольору плащем-пелериною з картастим едвобовим кап'юшоном на плечах і ловкеньким золотавим солом'яним бриликом, як і вся її граційна ніжна постать, належали іншому світові, ніж кожна постать окремої дівчини тут на вигоні. Інша порода людскости! Інший вираз обличчя!

Галя, аж задихалася, поспішала геть. Ерос не відставав од неї. Їм вслід понеслися свист, улюлюкання й регіт...

— Наша партія каже, що сільська біднота є пролетарії особливого соціального гарту, а ес-деки дражнять нас дрібно-власниками.

— Я не хочу знати, які ес-деківські пролетарі, а тільки ці... ці... мерзотні виродки! Чуєте, як вони кричать нам услід?!

— У них з роду в рід іде недоїдання — тільки й усього: житній недоброї якості хліб всуміш з лебедою і погано вимішаний та випечений, картопля й олія... матеріял не для інтелектуального життя. Вдумайтесь в ці символи: англійський біфштекс, німецька ковбаса і українські галушки. Нарід є тільки те, що він їсть.

Студентці кортіла більш делікатна тема. Вона зупинилася коло чиеїсь обдертої старої халупи і скрикнула вражена:

— Дивіться, яка краса!

Напівколом обіймаючи стару халупу й вивершивши її дах, стояли стрункі грабини, уквітчані великими кетяхами квітів. Збоку білів вишняк... Двері в халупі були причинені й з хати чувся плач дитини. Галя, трохи повагавшись, сказала:

— Зайдім і попросім один кетях грабини — це-ж так оригінально. У нашім селі я й не знала, що росте це дерево...

У хаті було дуже вбого і тхнуло буднем. Лежала на полу слаба, як з воску вилита жінка і слабими руками намагалася одягти на двохлітнього хлопчика сорочечку, старша дівчинка сиділа на подушці і серйозно облуплювала зелену крашанку.

— Христос воскрес вам!

Жінка руку вгору і болісно показала зуби, усміхнутися спробувала:

— Це ви, панно Галю?... Я... а я... ось...

Панночка зробила кілька кроків до полу і тільки тоді одповіла:

— Невже це ти, Горпино?

— А я... Ви-ж у мене не були...

Хлопчик кричав, розмазуючи темні розводи по блідому личкові... Студент узяв його на руки й, оглянувши голе тільце, до матери:

— Нащо ви його картоплею перегодовуєте? Бачите, ноги криві? Живіт який? Це од картоплі. А що у вас таке? Розкажіть, я-ж доктор...— і, поглянувши на Галю, потихеньку додав: — буду доктором...

— Та воно при панночці... тее...

— Дурниці кажеш, Горпино! Я без забобонів усяких і сама вчуся...— Студент приставив ослона ближче до полу і сів з Галею на нього... Горпина розповіла про своє лихо... Про лікування шептух — бабів... Непомітно Галя вийшла з хати і студент розпитав геть про все. Він сказав:

— Сьогодні у нас в гостях буде лікар і я його приведу до вас, а поки що... хто-ж у вас за дітьми глядить?

— Батько... свекор... він до сусід пішов за...

— Так ви, Горпино, будете здорові... Тоді лаятимете мене!

На подвір'ї знайшов Галю з китицею в руках. Витер чоло й зітхнув на всі груди:

— Ну й повітря-ж?!

— Ви на мене не гніваєтеся, що я так знівечила наше прогуляння...

— Навпаки! Я приведу лікаря до неї, а бабуня візьме її під опіку... А які гарні у цієї Горпини очі, примітили? І чоло велике, опукле й широке, а ріт вирізбляний... Дуже кортить мене побачити її здоровою!

— Брат Карпо не дурно по ній гинув, як вона у нас робітницею була... За малим моєю братовою не стала. О, вона хитра!..

— Карпо скінчив хліборобську школу, здається. Хіба-ж вона пара йому. Мабуть неписьменна...

— Е, ні!.. я її вивчила, коли ще в гімназії вчилася... була така — ночі просижує над книжкою і пише ловко... я з нею всі вакації вкупі проводила; вчу її, розповідаю, книжки даю читати. Все маму за неї просила... А тільки вона мені злом віддячила...

Галя на шворочку зібрала рожеві губки й замовкла. Личко в неї мало розчарований вигляд.

IV

Найнялася Горпина за полільницю в економію на баштан: 50 копійок на панських харчах од світання до заходу.

Сонце вже в обід. А спека така, що й дихати немає чим. Поскидали дівчата з себе одягу, — самі в сорочках сапають. Та й ті хоч викрути од поту. Хмарою курява од грядок. Дівчачі обличчя чорні, патьоками поту розмазані, — тільки очі та зуби молодістю блищать.

Похожає довірений пана Василь Іванович між грядками. За роботою наглядає і до дівчат приглядається: наказав пан вибрати чотирьох найкращих дівчат для паничів.

Давно служить Василь Іванович у пана Везубського: хто з панської родини як дихає, що найбільше полюбає — краще за них самих старий знає. Дав пан потайний суворий наказ:

— Смак синів знаєш... одбери чотирьох... ми їх до квіток поставимо, Федору помічниці, хе-хе-хе... а під начал Михайлівні... Хай воші повичісують та ріпицю з себе обмиють, ну й говядиною їх та молочним... Пам'ятаєш наш спосіб? Хе-хе-хе! Сини через два тижні почнуть з'їжджатися: виголодніли там за свіжинкою.

Похожає Василь Іванович між дівчатами, панові слова як молитву в голові держить, а сам ні-ні, та рукою за пазуху котрій, посміюється:

— Що це в тебе труситься?

— Та що бо ви!

Горить дівчина жоржиною, а як яка, — то ще й прикаже гостре слово... а старий вже облапав другу.

Випросились дівчата скупатися у ставку. Тихо вода пішла хвилями. Плавають, хлюпаються: у холодній воді натружене гарячою працею тіло одпочиває, нової сили набирається. Горпина швиденько скупалася, сорочку на себе та в куці. Лягла й одпочиває. Дівчата й молодиці з Катеринославщини, з Херсонщини, все чужі, а вона і з своїми не дуже подругує...

Коли це чує — бубонять двоє: один голос улесливий — Василя Івановича, а другий такий виплеканий, твердий, наче старого пана.

Пан: Ну, як?

В. Ів.: Та одної ще ніяк... і є одна на прикметі та з кремінних.

Пан: Таких не треба: не оберешся з ними мороки... А хто така?

В. Ів.: Та Горпина Вовкогонівна, Гудзикова московка! Коли-б її одмити та підгодувати, краща за Устю була-б.

Пан: Е, згадав!

В. Ів.: З очей — вогнем палить! Ну, а тіло... Звісно, ноги не туди... коли танцювати вивчити під музику, ну та й зразок дати, як держатися, так через місяць не впізнаєш.

Пан: Ти їх замануй, що по два плаття і таке інше там полагається... Намисто добре, черевики...

В. Ів.: Розходи вам!

Пан: Та це-ж не витрати: у Петербург цю зиму три тисячі забув хіба, що вислали? А тут все гамузом: в п'ятдесят обійдеться! І безпечно...

В. Ів.: Я вже й так... з чужодальних вибрав, рощот в зуби, як паничі вийдуть, і кришка. Не розпутничайте, мовляв, серед християн православних!

Пан: Ну да... як звичайно... ех, старі ми вже з тобою!

В. Ів.: Старі та не дуже: салдатка Мар'я знову непорожня!

Пан: Хе-хе-хе! Це я, Васько, хамську породу трохи облаго-родною, щоб не такі скуласті та пащекуваті діти родилися в Житняках. Ще сини підсоблять! А всі чотири — в мене як один! Ваді ще й сімнадцяти не було, а вже Онисці сина дав. Так Горпина кремінь — кажеш. А це не Явдошина часом дочка?

.... В Горпині в кушах серце заніміло. Ні жива, ні мертва, тільки мурашки по-за спиною мов повзають.

В. Ів.: Еге-ж... пам'ятаєте, коли пані з Серьожою ходили, в-рення Михайловні підсобляли варити, у рожевому платті все була...

Пан: Коли в матір дочка, то повинна бути здобна штучка. Двох дітей мала вже, а сама-ж вогонь. Так і шмалила! Якби панія не на-скочила тоді, я-б її так скоро не випустив. Ти мені її покаж! Хто знає, може... угму... угму...

... Не все зрозуміла Горпина, тільки чомусь пригадала материні сльози і, наче вінок з води, виринув забутий її заповіт: „Як виростеш, дочко, ніколи не наймайся до панів, — вони вміють солодкою отрутою нівечити життя жіноче“! Зморщила чоло, пригадуючи усією своєю істотою: казала ці слова мати, чи їй зараз вони привижаються? Лежала, аж поки не закалатали до роботи братися. Пішла до свого місця, а все тіло в неї обтерпло, наче деревляними руками взяла сапку. Так то пильнує роботи. Це звичні ліки од пекучих думок: обрубати їх швидкою роботою. Хіба з думок що коли добре виходить? Так курявою вся й вкрилася, наче орлиця хмарою.

— Так оце Горпина Вовкогонівна? А роботяща нівроку... Постой, постой, іч — яка! — зупинився пан перед молодницею; та обома руками за сапку й випросталася. Очі в землю, груди ходором, тільки й сама не знає, що з нею.

— Що-ж не вклонишся? як мати? здорова?

— Вже п'ятнадцятий рік як померла, — кинула Горпина слова на грядку.

Пан полохливо сумно головою похитав:

— Ну, царство їй небесне! Хороша робітниця була... Пам'ятаю її... А як же ти жила, небого, без матери?

— Як? З наймів од смерті її не вилазила, поки й заміж не вийшла!

— І діти є?

— Двоє, чоловік у салдатах.

— Умгу, постиш значить? Та чого таким вовком до мене? Я добра тобі хочу, ось приходить у неділю, я для тебе подарок приготую!

Серед дівчат так і полетіло зазіхання. Хоч, здавалося, вони нічого не бачили, крім своїх сапок. Василь Іванович позад пана Горпині моргає. А молодиця очима в очі панові випалила дзвінками словами:

— Не прийду. Мати наказувала мені у панський двір не ходити і панських гостинців не брати!

— За що-ж це так покійниці прогнівилася на панів? А я й не знав...

І зробилися у пана очі такі самі, як і в Горпининого батька, коли він приходив до неї, дівчини, грошей позичати. Одійшов. Знову закурила з усієї сили Горпина. Серед дівчат вітром понесло:

— Тю, дурна!

Навіжена...

— Хоч в латках та з перцем!

V

Тільки оджила Горпина, як прийшов додому Кузьма. Ослобонили в запас. Саме перед „Петром“. Чимсь не вгодив підпоручику - офіцеру, а той йому так ловко по зубах дав, що по всій правій стороні у Кузьми ні одного зуба не залишилося. Який же це салдат без зубів? Офіцери діло замазали, а Кузьмі дали білет додому. Він і тому радий, що салдатчини здихався.

Балачок - балачок у хаті в Гудзиків. Кузьма і в брата жінчиного Максима був і гостинець — квітчасту хустку — Горпині привіз. Максим робітник хоч куди, і жінка у нього маленька та привітна на фабриці робить. А Семен в Петербурзі, як військову службу одбував у царській гвардії, так і жити там зостався. Пишається своїми братами молодиця: сироти голі, а своїм розумом в люди вийшли.

*

В липні так земля вертиться швидко, що голоднить день і ранок. День випиває вечір, а ранок підхмелюється другою половиною ночі. Може земля також найнялася на строк до землевласників: од великодня до покрова, чи що...

Тільки починає сіріти, машиніст економії п. Веризубського Федот Кислиця, що живе у другій касарні, в кімнаті праворуч, кричав у вікно п'ятої касарні до свого товариша по праці Максима Птиці:

— Готовий?

Максим відповідав одразу:

— Авже - ж!

І обидва робітника йшли через греблю великого ставка до економії. Машиністи мусять бути першими: треба розтопити трактора... перевірити машини, змазати де, а де вичистити, виправити, або погострити...

З економією пана Везубського почав не на жарт тягатися пан Білозуб. І робітників кращих переманює до себе, і наймитів норовить кращі партії захопити, а це вже й обмашинюватися почав. Везубський засіває 1.000 десятин, хоч десять років назад засівав 2.500, а Білозуб тільки всього 700 десятин... Везубський свою землю в оренду здає, а Білозуб до своєї доарендує ще... У одного старий штат службовців, як і для 2.500 десятин, і бюджет родини виріс у-шестеро, а другий сам справляється з синами... і бюджет родини покриває мати з своєї ренти.

Федот Кислиця машини любив більш, ніж поважав людей. Машини казали до нього і він не відмовляв їм розмов. Максим Птиця парубок-заробітчанин з Харківщини мав бути вдячним цьому мовчазному рудобородому чоловікові за те, що вивчився в нього ремесла економчеського машиніста. Федот Кислиця розповів також своєму помічникові про петербурзькі та московські заводи, про робітничий рух, про 1905 рік. Його батько і брат були забиті 9 Січня, а сам він був тяжко поранений у Москві під час прісенських робочих барикад... з того часу в нього іноді іде кров горлом.

Революція була для Федота Кислиці релігією, він вірив у її силу так, як ченці вірять у бога. В його жовто пофарбованій скрині лежали рядками цікаві книжки, а на стіні кімнати висіли портрети Тараса Шевченка і Карла Маркса.

Машиніст пильно стежив за виплатою платні за - для боротьби з конторськими штрафами й червою в їжі... Авторитет високо-кваліфікованого робітника серед наймитів-заробітчан стояв дуже високо. Страйк машиніста в жнива загрожував загибеллю усього врожаю. Рудобородий Федот Кислиця, з чорними вузлуватими руками й завжди спітнілим червоним обличчям, держав одною своєю особою всі фінансові можливості на будучий рік високородного панства Верезубських...

Сонце підгонило жнива...

Пані Верезубська з доньками й молодшим сином виїздили за кордон. Пан примушений був підписати договір на пшеницю з Соломоном Шиц — агентом одного торгового товариства в Миколаїві по експорту зерна в Англію — значно дешевше, ніж мав зробити це у вересні з Ісааком Зільbermanом — поставщиком зерна у Францію і своїм старим, випробуваним покупцем. Старий Верезубський геть рознервувався, піймавши конторщика на неправильному запису ваги зерна, що зсипалося у тисячопудові засіки цегляних гамазев.

Наймити стелилися покотом на дворі перед касарнями і, не зважаючи на втому, над випростаними на землі тілами довго стояв гамір сміху, шепту і сліз та лайки парубків та дівчат.

Приказчики, дбаючи про працездатність цих людських м'язів, кричали сердиті накази спати.

Машиніст ішов до фельдшера в чистеньку лікарню, де зустрічав черги в 10 — 15 парубків, що мало не весь час лікувалися у фельдшера... приходячи за ліками, на перев'язку двічі на тиждень.

*

На жнивах у Білозубів показувала свою працю жатка. Аполлон, сидючи на високих козлах сам керував нею... зашмалені сонцем, неохайні заробітчани поглядали на машину очима запеклих ворогів...

— Голод суне на нас! Багаті заводять машини, а бідноти — наймитів не потребуватимуть... Он в економії цього року тільки п'ять-десять строкових, а ще два роки назад було двісті...

Старий хазяїн дивився на сина й пишався: вчиться на вченого хазяїна, на агронома... Потирав за спиною руки:

— Хе-хе-хе, завод хліборобський! Індустріялізувати зернове виробництво... Зробимо, синку, все зробимо...

Наймити повернули голови в один бік... Верхи на конях їхали Муза з Мірою в однакових легеньких сірих амазонках — вбраннях. Коло них офіцери Верезубські...

— Я хочу одпочити в цьому золоті.

— Старший офіцер спритно стрибнув і обережно здійняв Музу. Старий Білозуб підійшов до Міри й так само ловко здійняв свою молодчу доньку. Панни, тримаючи довгі спідниці в руках, ходили між в'язальницями. Муза зупинилася коло одної:

— Я хочу снопа зробити!

Дівка з червоним облупленим носом і розстібною пазухою мокрої од поту рожевої ситцевої кохти, не своїм — медовим голосом показувала свою нехитру техніку праці:

Ось так треба скрутити перевесло і ось так забрати на руку — обхопити збіжжя, перев'язати і все!..

Муза протягнула свої малісінькі, прозорі на сонці, пальчики і почала старанно крутити перевесло... Всі навколо зупинилися й стежили за нею... Старший офіцер очима співав молитву їй. Один з наймитів кинув:

— Пальчики ще поріжете!

— Ось мій сніп! — гордо промовила Муза і поставила сніп що ледве був товщий од справжнього...

— Браво! Бра-аво!

— Слава прекрасній жниці!

Офіцери стали коло коней на одно коліно й підставили під черевички долоні, а потім і коліна. Амазонки скочили на коней. За ними й офіцери і незабаром кавалькада зникла за пригорком.

Сонце підгонило жнива...

Старий хазяїн витер білою хусткою чоло й гукнув синові по французькому:

— Ці ухажори твоїх сестер зовсім мені не подобаються! Треба, щоб на той рік ти привіз на практику з своїх товаришів де-кого...

— Про це саме, тату, я й думаю зараз!

Старий звелів покласти в бідку доччин сніп й урочисто поїхав до дому. Його тішила одностудність з сином. Усю нагороду за неї він приписував собі, а від цього був ще більше задоволений.

VI

Повернувшись з салдатів, Кузьма вже до хліборобства і не брався. За Горпининою головою усе господарство... Та й це-б нічого їй. Коли-ж рідко Кузьма не п'яний. Тремтить над заробленим. Криється, ховається та хіба-ж од хатнього злодія вбережешся? Забере, проп'є, ще й одлупцює так, що ледве ноги тягає кілька день.

— Та коли-б мені з дітьми це хазяйство, та жили-б я з себе вимотала, а дітей у люди вивела-б, а на монопольку прокляту й жил моїх не стане! — скаржилась сусідці Парасці Горпина, а в тої таке-ж лихо. Одна одній пожаліються, та вкупі поплачуть, тільки і всього. Пряла Горпина кожну вільну хвилину, усі чорні ночі, довгі восени та взимку, й заробила собі три шматки полотна: так уже вигадала. Була в неї думка сорочками усіх забезпечити, бо вже й прати було нічого — саме руб'я. Кузьма усі три шматки виміняв за дві четверті монопольки й вдриг напоїв свою братію. Рвала на собі волосся Горпина, проклинала своє життя:

— Оце так, ироде?! Латку на латку сади, а добро на горілку держи? Та хіба-ж я не досипаю, та не доїдаю й рук не покладаю усе тільки на ту прокляту монопольку?..

Що Кузьмі жінчині слова? Мало не що дня як чіп п'яний.

1914 рік. Проголосили війну. І зраділа була Горпина: — „може й мого п'яницю заберуть?“

Ні. Позабирали тверезих, трудящих мужиків, а Кузьма ходить гогаєм та пісень п'яним голосом варнякає:

Скачи, бабо, хоч задом, хоч передом,
А діла підуть своїм чередом!

Позакривали монопольки. Дорого стало випивати. І кожне п'яцтво руйнувало помітно хазяйство. Таке діло. Хазяйство-ж не кричить, а потилицю тільки й знає, що тоншить. На смерть билася, захищала Горпина добро, та що жінка супроти мужика вдіє. Як бубона наб'є, чоботами до чорної землі тіло змісить, а таки забере, що знає, і проп'є.

*

Кидалася скрізь за порадою та захистом. Ніхто нічого. Дітки дрібненькі ротики розтуляють, ручки простягають...

— Мамо, дай! дай! дай!

— Дай! дай! дай!... — А тут під серцем ще заворушилося.

— Ні, своїх дітей захистю, брешеш, буде по моєму. Себе берегтиму для діток, робитиму, дбатиму, я їх, як сучка, не кину, а в люди виведу, до школи оддам!

Дітки чорнявенькі, ситенькі такі, чепурненькі, як квіточки. Сміються до всіх, а як батька забачать, наче курчатка від шуліки тікають.

— У-у, розплодила сука байстрят! — кричить Кузьма.

Розкидує думками Горпина, як захистити дітей та хазяйство од ледацюги п'яниці. І придумала. Було це на Семена. У Житняках коло волости скликали великий сход. Звісно, чоловіки самі там були. Зібрався сход громадою у кілька сот чубів.

Забрала й Горпина своїх дітей. Маринка ще коло грудей, а Петрик з Докійкою коло пелени. І як стала на сході мовчанка якась, бухнула Горпина навколюшки перед сходом з своїми дітьми:

— Православні християни! Батьки й брати, не губіть моїх дрібненьких діток... З пелюшок все моє життя перед вами... Змалечку роблю... Та хіба-ж я коло печі тільки? Чи я-ж не орю, не сію, чи не косю? Та чи я-ж не робітниця у полі за доброго чоловіка? Змилосердіться над моєю долею, одділіть од мене Кузьму, я вже на його питво сили не маю робити. Та-ж у мене дітки дрібні, як бачите, коли хазяйство він проп'є, як я їх в люди виведу?! Розділіть! Змилосердіться! Не мене — діток пожалійте!

На всі сторони земні поклони кладе Горпина, а сама плаче-розливається. Діти й собі завели. Пішов шорох по громаді. Непорушно кам'яною стіною стояла, бороди в груди, а очі байдужі, у де-котрих іскряться глумом.

Обізвався лисоголовий дід, розправляючи довгу зелено-білу бороду:

— Не гаразд, не гаразд, дочко, затіяла! Чоловік та жінка — одно, од бога це ведеться. Як же можна розділити на одному тілі голову од рук, альбо ніг? Тіло все загине! Так і чоловіка з жінкою розділити не можна. У громаді загули чоловічі голоси:

— А вже-ж, чого-б це жінки не захотіли? Наплодить дітей, а тоді давай, чоловіче, ділитися, охо-хо-хо!

— Хах-ха-ха!!!

— Чого там? Муж та жона — одна сатана! Хіба можна в сімейне життя втручуватися?

Дивиться Горпина, як черева перед нею багатіїв колихаються од сміху. Шарпонула дітей, та до своєї хати потягла, побитою сукою. І земля пече, і небо шмалить. Коли-б знала та відала...

Що в неї в голові вертілося, як на серці було, знає тільки вона сама. Дітей трохи ублаготворила, аж у хату до неї і Параска, і Килина, і Устя... до десяти бабів таких нещасниць, як і вона сама, набилося...

— Прокляті, прокляті!..

— Нізвідкіль порятунку немає!..

— Як у ямі чорній без просвітку!..

— Ох, життя розтрекляте — жіноче. Вигадав би гірше та тяжче, не вигадаєш. — Проклинали, скаржилися, плакали. Та що з тих баб'ячих скарг, сліз, прокльонів? Що з них?

У ночі прийшов Кузьма. І живого місця на Горпині не оставив. Горшки, миски побив, стола, лавки, мисника сокирою порубав.

— Ділитися? Розводитися? Геть ік чортовій матері з своїми бай-стріюками! Моя хата! Я хазяїн усьому! Я голова! Ось-ось на! бери! — розбивав... дер... бив... А втомившись, впав на подушки впоперек і п'яно захріп.

Старий обережно зліз з печи. Невістка коло порогу лежить. Нахилився. Головою похитав. Вніс прямо з колодязя холодної води. Линув ціле відро на непритомну, що кров'ю підпливала.

— Чи жива... Господи боже, що-ж це? Не дихає... Убив... Підбіг до сина, будить.

— Кузьмо, Кузьмо, — ось бо прокинись!

— Га? Що? Стерво... сука!

— Сину, Горпина не дихає! Нежива Горпина!..

Петрикові було чотирі з половиною роки. Наче зрозумів, прокинувся та в крик:

— Мам-а-а-а!

Докійка, на рік менша, коло Петрика спала, й собі:

— Ма-мм-м-м!!

Маринка в колисці свій голос:

— Уа-уа!!! — Кричить, аж синіє.

Протверезився Кузьма. Очима в батька вп'явся, од жаху зубами ляскає.

— Нежива — кажете? Як же-ж?

— Ось сам поглянь! Ціле відро, прямо з колодязя, вилляв... І серце... ось...

— Принесіть ще води... Горпино!.. Горпиночко!..

Став Кузьма в калюжу навколяшки коло жінки, рукою серця шукає. Гас у лампі давно вигорів. Тільки повний місяць крізь вікно. Довго треба було вовтузитися обом Гудзикам, поки почули од молодіці ледве помітне зідхання:

Обое воскресли в одному слові:

— Жива!

Так. Горпина була жива... Та минув тиждень, поки змогла хоч одно око трохи розтулити й глянути по хаті та на дітей... Сама з ліжка не підводилась, а з неї кров так і цебенить. Жінки, як не одна,

то друга скочать, коло недужої попораються. На щастя Параска саме годувала, то й Маринку забрала до своєї цицьки, бо в Горпини пішло молоко чиряками.

*

Автомобілем примчав до пана в маєток сам Соломон Шиц. Низенька постать в гарнім вбранні од лондонського кравця, на животі, на товстому золотому ланцюжку, брелоків—з кулак, неменше—усяких брязчить: діаманти, перлини, топази... Любить блискучі дорогоцінності багач...

Соломону Шицу, дарма що з євреїв, пан одвів крашу кімнату для гостей помитися з дороги й переодягти білизну... Попередивши, що чекатиме гостя в їдальні, пан дав розпорядження дістати пляшки з свого льоху кращих вин, бо чув, що Шиц випити не дурень і язиком вгадує любу марку вина.

— Здрастуйте! Здрастуйте! Ну, як вам подобається війна? За себе ручуся: через місяць вішаюся... Помилуйте, я маю 10 барж на одному Дніпрі. Я маю корпуса елеваторів у Миколаєві... І я ніщо, як бідний жид. Війна: значить хрест на імпорті й експорті. А я—теті-меті в Петербурзі, а я неті-меті в Лондоні! Зерно лежить; велике, повновісне—ну справжнє панське, не якесь там, вибачайте на слові, мужицьке... Зерно лежить і зерно до Миколаїва підвозять баржі... я-ж гроші платю, щоб підвозили. Зерно... зерно... Воно-ж задавить мене. Експорт в Англію—моя дитина... Ой, скільки я над ним ночей не спав! Ви-ж розумієте. В Англії багато колоній, нащо їй платити за чуже, коли вона зможе наказати? Але я, я—Соломон Шиц—добився того, що з 1899 року збільшується кількість нашого зерна в Англії. Як? Це—моя справа!

Цю промову випалив хліботорговець за трьома ковтками старого бургундського. Високий ставний господар з срібною шевелюрою виглядав нижчим за цього напівлисного єврея з золотими зубами в роті й товстим золотим ланцюжком на животі... Пан Вerezубський од приїзду Соломона Шица не бачив для себе нічого доброго. Маєток має аж три закладні... Врожай пшениці (найбільший продукт економії) запродано ось цьому Соломону Шицу... Жито... Овес... вони тільки-тільки покривають бюджет родини. А економія потребує ремонту, закупки машин нових і т. ин. Ох-хо-хо!

— Чудове вино... Чудесне вино...—прихвалював гість.

Пан Вerezубський позвонив і наказав дворецькому Івановичу принести ще кілька пляшок.

— Ви, пане Вerezубський, живете магнатом ще... І такий палац!.. льох магнатський!

— Якими офірами! Ох, якими офірами, Соломоне Моїсеевичу! Але в мене шестеро дітей... Мушу! Розумієте? Мушу!..

— Хіба-ж в мене немає дітей? А для кого я оце ні дня, ні ночі не знаю?... Ох, у мене син! У мене син! Ой, голова... У Лондоні живе. Ви-б сказали: це—чистокровний лорд!

Пан Вerezубський кусав лівий ус, а його викохана біла рука з шлюбною каблучкою на середньому пальці весь час нервово гралася з хрусталим бокалом. Він чекав, що Соломон Шиц скаже: приїхав

зірвати договір, використавши останнє роз'яснення міністерства торгівлі. Тоді... тоді... Викохані пальці з рожевими прекрасної форми нігтями затарабанили по скатертині...

Соломон Моїсеєвич пережував золотими зубами ніжний шматок заячини, запив вином і, перебираючи брелоки лівою рукою, почав:

— Наш договір з початком війни згубив силу... У вас через тиждень треба платити відсотки по другій закладній... Ваша родина застрягла за кордоном і їй треба перевести 1000 карбованців на поворот в Росію. Ваша старша панна кінчає інститут... О, вона перша красуня в світі! Ваші синочки, як і всі родовиті гвардейці... ну, скажемо, мають широку натуру! О, вони-ж такі красені. Їм треба одружитися з царівнами... Ну, ну, не буду!..

Пан Вerezубський розгладив вуси: „ого-го, жид в курсі мого родинного й фінансового життя і в нього є щось“...

Соломон Моїсеєвич накрив своєю волосатою куцопалою рукою аристократичну руку пана Вerezубського. Показав кутні золоті зуби й підморгнув одним оком:

— Я собі думаю так: коли такий вбогий жид як я та маю вірного друга в родовитому магнаті панові Вerezубському (хай бог збільшить на сто років його життя), то мої дітки ще з голоду не помруть... Кхе, кхі, буде ще їм на кашку з молочком! Ви-ж—перва персона у царя. А зерно потрібніше більш російській побідоносній...

— Правильно, чорт забери! У мене-ж і жито, і овес та й ячменю...

— Тільки генерал Чернохвост, ну прямо... Ну, як би це по благородному? Юдофоб... Тільки побачить „Соломон“ та ще „Шиц“—лихо на все інтендантство... А между прочим в Англію зерно і нічого більше... Тільки отборне економчеське, а на фронт безгрішне борошно... Млин з усякого зерна борошно зробить, хіба не правду я кажу? Ну, а млинар збільшить наш заробіточок на 30—40%... А генерал Чернохвост ваш шурин? Чи може вибачайте?... Ви... ви... такий аристократ, а я в хедері університет кінчав. Звиніть, перші настоящі штани одяг в одинадцять років!..

— Коли вам потрібна моя одповідь?

— Ну, я-ж не неволю... тиждень можна подождати, хоч і трудно буде позицію не загубити. Я ік тому, що договорну суму я удвоюю, на випадок вашої згоди, і 50% валового прибутку: у мене тройна американська бухгалтерія, тут не сумнівайтесь...

Праві руки стислися кріпко-на-кріпко. Господар і гість розійшлися по спочивальнях. Великий женеvський годинник перший пробив три рази... за ним по всьому палацу почулися потрійні згуки.

Але згук важких пружинястих кроків господаря ще довго чув дворецький Іванович, котрий не посмілювався роздягатися на ніч доти, поки не почує знайомого хропіння з присвистом свого пана.

Співали на селі півні і били калатайки нічних сторожів. Осінь в мокрому руб'ї підкрадалася до сплячого літа...

*

Через тиждень Віктор Федорович мав цілком теоретичну розмову з синами, що збиралися до шкіл. Аполлон сидів у батьківському креслі за робочим батьківським столом з великою рахівницею на товстих

книгах... Батько з Еросом сиділи на каналі під великим, писаним фарбами, портретом Т. Шевченка.

Казали про війну і відношення до неї. Обмірковували декларацію старого громадянства, видрукувану в останній книжці „Украинская Жизнь“. Аполлон поділяв її положення. Ерос, як лівий ес-ер, рішуче протестував. Батько боявся, що військові ситуації порушать його плани на перше майбутнє десятиріччя.

— Головне, тату, треба зрозуміти, що ми йдемо до пролетаризації селянства. Землі повинні бути скупчені в одних руках, аби легше було індустріялізувати хліборобство і цих лежебоків — селян.

— Добре. Машини будуть обробляти капіталістам землю, десятки робітників знайдуть заробіток коло машин, а що ви зробите з останніми міліонами, зрозумій, міліонами неписьменних, звироднілих, ні до якої праці, крім примітивного хліборобства, не пристосованих селян. На заводи пошлете? На фабрики? Але ні заводів, ні фабрик у нас немає. А коли-б і були, то ці десятки міліонів пудів недокровних м'язів живої гов'ядини не годяться в робітники до машин... Англія, Германія і Америка свою індустрію розвинули, тільки поставивши відповідні школи, чуєте, школи...

Ерос схопився, весь розпалений... Аполлон зауважив:

— Індустрія може бути різна... Є фабрики тонкої і текстильної промисловости, а є фабрики виготовлення ковбас, молочних продуктів і т. ін. Україна може стати головною довізницею харчових продуктів... Візьми приклад з Данії...

— Ха-ха-ха! Країни дрібно-власницького сільського господарства... От я про це саме. Нам треба підійняти культуру хліборобства дрібних власників! Нам треба не сільсько-господарчі академії, а хліборобські школи в кожному селі. Нам потрібна кооперація... А свої хліборобські заводи з десятками тисяч десятин, залиш! Їх міг підіймати феодалізм і зможе вправитися тільки соціалізм.

— Як же мені бути, діти? Купувати землю, чи як?

Розводив руками безпорадно-жартівливо старий Білозуб. Страшні теорії синів його не лякали, інстинктом господаря-економіста старий вже чув, що його хліборобський шлях не ясно видніє в перспективі ближчих років і забив тривогу...

*

Б'ється з злиднями невсипуща Горпина та все діток норовить годувати тривнішим: кріпко запали їй в голову слова молодого Білозубенка про вплив поганої годівлі на дитячий розум. Рве, скрізь, де можна заробити, хватає, а тут-же й своя сім'я, дітки — клопоту багато.

Кузьма - ж у день вилежиться на печі, — вночі одпочинку не дає жінці. Штурхає в бік.

— Ти наче дівка на досвітках лежиш! Розтуди!!!

— Не знаю: по досвітках не ходила... Спи, я так наморилася, що й тіла не чую!

— От туди к бісовій невірі! Хіба ти не моя жінка?

А вранці вставав сердитий... На жінку лихими очима. Дітей б'є. Ото якось з вечора пішла Горпина по воду, а старий запобігливо і питає сина, око прижмуривши:

— Що, не пускає?

— Та сказалася чисто — буркнув, проти волі, Кузьма батькові. Батько руку поклав на плече та й порадив:

— Буває, сину, на жінку сказай. Не треба тільки потурати їм! Твоя мати ось так... Ну, я не думавши, обмотав косу круг руки та віжками, та віжками по голих ногах. І що-б ти думав? Після того як шовкова була.

Поглянув Кузьма на батька. У того очі блищать, а нижня губа звисла, аж слина тече. Був перед ним не так батько, як старий досвідчений чоловік. Кузьма це відчув.

— Спасибі вам, тату!

У ночі не своїм криком кричала Горпина в хаті. Батько спав на печі та дітей присипляв. Тільки вранці у розмову встрияв, коли Горпина чоловіка каторжним назвала:

— Схаменися, дочко, він твій чоловік і, як-не-як, а голова у всьому твоєму життю!

— Голова? Голова?... А хіба ви не чули, як торік одного на каторгу засудили, що зустрів у лісі жінку, чи дівчину, попобив і згвалтував її?! Не чули? Так що ви думаєте? Тому каторга, а своєму чоловікові — нічого?

— Я, дочко, усе життя прожив, а вперше чую, щоб чоловіка за те, що він жінку попобив та поспав з нею, на каторгу зсилали!

А Горпина на кочергу сперлася і очима тільки блись-блись, а переогодом:

— Треба, щоб такий закон був!

Вирядили житняківці перших своїх мобілізованих та й ждуть од них вісток правдивих. Чутки ходили усякі й про війну, і про царя, а найбільше про царицю, що з мужиком злигалася... Економчеська челядь розповідала по своєму французькі розмови панів про Распутина, а від челяди розійшлося по всіх хатах. Ще й листів з війни не одержували, як прийшла друга мобілізація... Цього разу вже й Кузьма Гудзик в списках. Кузьма довго носився з своїм військовим білетом і переконував начальство, що він попав у списки помилково...

Горпина зітхала: „Прости мене, царице небесна, може його там і вб'ють, або покалічать, а я, грішниця, радію“. І шила сорочки, латала, прала, про всяку дрібничку міркувала: щоб усе було в Кузьми.

Плакала Горпина, а чого — сама не знала, — може тому, що за останній час звикла плакати без причини. П'яний — п'яний, а як сідав на воза з іншими призовниками — посварився Горпині.

— Гляди мені, як дізнаюся, що тікалася з ким, живу не випустю з рук! Гляди-и! Розз-туди! Ви, батьку, одразу - ж сповістіть!

Прикипіла до мерзлої землі Горпина. Соромно їй, що за таку її чоловік перед усіма вважає. Перемоглася якось і крикнула навздогін:

— Залив очі, що ляпаєш, не знать що! Не забудь там, до брата Семена заїдь! Та пиши, як там буде...

Крикнула, а сама закинула рукою, сили покинули. Останній тиждень як у печі кипіла. Вдень п'яцтво, сварка, бійка, а вночі обійми... Горільчаний перегар з рота і поцілунки з матюками. Ледве кінця діждалася.

*

Гілки голі трипочуться в садку, город стоїть в мерзлих грудках, хмари небо заклали, і дощ мало не що-дня кропить землю. Осінь. Справжня осінь... А в хаті Горпини ясна весна зеленіє. Тихо, чепурно, лагідно, гомонять увечері:

— І що, тату, завтра його зварити?

— А що знаєш, дочко!

— Оце треба піти до худоби попоратися, — збирається молодиця, а дід, радіючи по дитячому:

— Та я вже її впорав!

Пряде Горпина собі й людям. І хоч пісень співає сумних, жіночих, та на серці радість у неї. Ніч належить їй та й дітки на волі не залякані граються. І про Кузьму згадує вже спокійніше.

— Що це, дочко, веснянок дівочих співаєш у пилипівку?

— Та я ж, таточку, їх тільки чула, як другі співають, — треба ж, хоч тепер, одспівати свій пай!

VIII

Кімната Ульяни Гордієвни знаходилася на антресолях і виходила італійським вікном на пташиний двір. До стелі кіот жовтів бурштином, він був з карельської берези, як і широке ліжко. Три срібних лампадки освітлювали золоту й срібну княжих ікон.

Стара прибралася на ніч: на голові очіпок облягав драгляріві щоки до ділового банта під підборіддям. На плечах батистова в оброчках, мережевах і перламутрових гудзиках нічна кохта. Фланелева спідниця кольору фрез доходила до викладених легким хутром нічних капців.

На все життя зберегла Ульяна Гордієвна в своєму одязі й рухах почуття красуні, шалено коханої витонченим аристократом. Її природні багаті здібності без всякого напруження дали їй можливість засвоїти культуру інтимно-буденного життя аристократок. Вона навчилася вільно розмовляти, читати й писати французькою мовою, хоч не вміла розмовляти по-російському і не в силах була прочитати й слова по українському. Її діти, виховані по-княжому, виглядали поруч неї плебеями, а з онуків тільки одна Муза відповідала аристократичному смакові Ульяни Гордієвни.

Прибравшись на ніч, стара спати не збиралася: вона стала на товстий килим коліньми й почала читати з оксамитного молитовника, християчесь і б'ючи земні поклони з грацією французької-католички... Весь будинок спав. Перекидаючи листки молитовника (він належав сестрі князя колись), Ульяна Гордієвна почула скрип сусідніх дверей в кімнату Берти Карловни... Підійняла до золотих риз на іконах очі, заповнені слізьми, і благала рідними словами:

— Всемилостивий боже! не попусти дому цьому впасти в блуд... Не покарай грішників, пречиста діво!... — за стінкою швидкий шепіт окселентував скрипу, явному скрипу ліжка... Ульяна Гордієвна не збиралася, очевидячки, спати цієї ночі...

*

Віктор Федорович зиму й літо вставав о 5 годині ранку, а в пів до шостої спускалася з своєї кімнати його мати в їдальню і варила кріпку каву мокко та приготувлювала на срібній таці снідання для себе з сином. Коли все було наготовлене, це завжди бувало о шостій без чверти, одкривалися двері й входив син:

— Добридень, мамо, — казав по-французькому і цілував руку матері, а вона його в чоло: — Як спалося? Чи не бачили цікавого сну?

Сьогодні мати зійшла раніш на чверть години. Віктор Федорович, працюючи в своєму кабінеті, трохи непокоївся. „Що таке? це не спроста щось“... І вичікував час, щоб вийти в їдальню...

Побачив матір у фланелевому ранковому капоті, зачісану, надушену, як завше, свіжими паризькими пахощами й, крізь пудру, бліду од безсонної ночі. Поцілував руку і, вглядаючись любовними очима сина, запитав неспокійно:

— Ви дуже бліді? Цю ніч певне вас знову мучила подагра?

Стара взяла обома руками голову сина і журно одповіла:

— Ні... Твій матері на старості амури спати не давали...

Мовчки дивився на Ульяну Гордієвну, поки та наливала пахучою кавою прозоро-фарфорові філіжанки з коштовного сервізу.

— Ось бери, це свіжий бісквіт...

— Мамочко, я чекаю пояснень...

— Раніше поснідаємо. Справи серця й голови не повинні завадати справам шлунка, — бувало казав твій тато...

Тон Ульяни Гордієвни був урочистий, а це, з досвіду свого п'ятидесятилітнього (без малого) життя знав Віктор Федорович, могло означати тільки щось надзвичайне. Його мати була натурою на диво стриманою. Він дивився на це старе обличчя і по-старечому струнку постать і тепле чуття безмежної подяки до матери туманило його очі. Син любив у матері свого вірного радника-друга, в її особі він шанував жінку, котру не пощастило йому зустріти в особистому житті. Ульяна Гордієвна, здавалося, читала на обличчі сина чуття до себе, вона стримано ніжно усміхалася губами його очам. Нарешті трапеза закінчена. Мати з сином перейшли до кабінету, сіли на канапі під великим (масляними фарбами) портретом Т. Шевченка.

— Сину... До німкені що-ночі приходять Аполлон. Поки я не була певна — не хотіла казати тобі.

Віктор Федорович пересів у крісло і сховав своє обличчя в долоні. Мовчали який час. Ульяна Гордієвна продовжувала:

— Але цього мало... Аполлон переслідує Улясю і у дівчати, здається, вже крутиться голова...

— Мамо, що-ж це? Спить з жінкою батька й хоче спокусити рідну сестру...

— Поміркуй, Вікторе, над тим, що про це Аполлон не знає... Берта тільки бонна, що живе коло 20 років в родині, а Уляся — вихованка баби, її камеристка...

— А Маруся не знає? — Віктор Федорович називав так свою „законну“ жінку Марію Віссаріоновну. Вони обмінялися тільки поглядами глибокої зневаги...

— Треба, Вікторе, швидче видати заміж Улясю... До неї при-сватується вчитель. По моєму вони — пара. Вона не селянка і не пан-ночка і він також... Боюсь тільки, чи не дуже їй Аполлон голову за-крутив.

— Про це я беруся сам поговорити з Аполлоном.

— А Берту... їй тільки 36 здається.

— Вона свою Міру не покине... Краще треба Міру пристрою-вати, бо Маруся їй життя геть труїть дрібницями...

— Позавчора плакала у мене весь вечір і нарікала, що її матір ненавидить. Бідна дитина... А в попівни немає такту шляхетної жінки... Чим винна безневинна Міра?

— Так, треба Міру швидче видавати заміж.

*

Увечері того-ж дня Віктор Федорович посміхаючись натякнув Аполлонові:

— Ти, здається, завів різдвяного флірта з Бертою, га?

Той одповів широкою всмішкою і додав чоловічо-конфіденційно.

— Бачиш, я не поберігся... Гонорею... Не турбуйся, всі вливання і що треба проробив... але честь не дозволяє мені, поки термін до останнього аналізу не пройшов, іти на село до дівчат... Ну, а це стара пасія та я од неї й не втаїв.

— Як стара пасія?!

— Ну, батьку, ми-ж чоловіки... коли мені було ще чотирнадцять чи-що, вона якось... Ти не подумай, що я жаліюся на Берту за свою невинність. Треба твердо дивитися на справу: живе у нас дівчина усю свою молодість і бачить і чує про родинні та особисто жіночі радощі... її винуватити не можна. Ми з Еросом дивувалися на тебе...

— І Ерос з Бертою?..

— Що не знаю, того не знаю. І не суди нас суворо, батьку. І я певен, що маю в твоїй особі джентельмена... Берта ні при чому.

— І коли вона занесе венеричну хворобу в нашу родину.

— Батьку... Відповідаю я.

Ця розмова легко-жартівливої інтимности потребувала Вікторові Федоровичу чималого нервового напруження. Дуже доречи підійшла Уляня Гордієвна з словами:

— Хто з вас розповість мені, що пишуть в сьогоднішній газеті про війну?

*

Роман Ероса з Галею був багатий на нудні сторінки.

Вихована більше кватирними господарками за роки гімназіяль-ного вчення, дівчина, як це часто буває з сільськими дітьми, засвоїла тільки зовнішню культуру інтелігентського побуту. Завзята боротьба за цю зовнішність в родині на селі не дала Галі можливості розви-нути в собі інтелектуальні потреби й прагнення. Це робило з неї при-вабливу ляльку, що часто дратувала правовірного есера брутальною банальністю думок міщанки.

Ерос почав ходити з попівною Ніною, котра так захоплювалася феміністичним рухом, що тільки й могла говорити на ці безконечні теми.

Ніні було приємно ходити годинами з Еросом по вулиці й говорити про те, що пекло їй мозок. Під впливом цих розмов якось Ерос пригадав Горпину Гудзикову й повів до неї Ніну. У Горпини застали кілька жінок, чоловіки котрих були на війні. Сьомикласниця Ніна в запалі своїх шінадцяти років одразу ж повела серед селянок широку агітацію за жіноче рівноправ'я і як приклад приводила числені факти боротьби суфражисток в Англії.

Селянки охоче слухали напівзрозумілі казки Ніни; їм була просто приємна приязнь щирої гарної дівчини, що носила їхнім дітям цукерки.

Галя-ж вирішила, що Ероса од неї одбила Горпина і пожалілася матері, яка звикла вже думати, що порідниться з Білозубами.

Стара Коцюриха кожуха на себе та до Горпини. Вбігла в хату. Дверима хрюпнула, — миска з мисника дрібними шматками долівку вкрила.

— А, сучище, прядеш, бодай тебе за печінки пряло!

Горпина веретено з рук. Діти до неї, як курчата під квочку. Свекор—пир'я драв—з несподіванки рукою мельнув, хитнув каганець і погасив:

— А трясця твоїй матері!.. Вилаявся про себе. Коцюриха пчоула та на подвір'я.

— Караул! Рятуйте, люди добрі! Вбивають мене!!!

Збіглися сусіди. Коцюриха репетувала:

— Отак пожалій сучищу! З голоду-ж пропадають, бузувіри, супостати! Я з нею по християнському, од жалю-ж... Дала прясти, анахтемі, а вона з жиру робити не хоче, а за паничами бігає! Ах ти... Та я... Моєму Карпові на шию вішалася-вішалася, а це молодшого знайшла? Оддавай, сяка розтака, прядиво назад! Зараз же винось мені прядиво. Потаскухо всесвітня... Я й пан-отцеві скажу, що ти попівну розпусти вчиш! Ах, ти-ж!!! Бодай... Щоб...

Горпина в хаті каганця засвітила. Шоки в неї аж пахтять. Груди високо здіймаються, думає собі: „вийду, не втерплю, наб'ю морду, а чим же дітей годуватиму? Хай погавкає... коли їй скортіло.

Сусідки одна по одній рип у хату:

— Чого це вона?

— Що ти їй?

— Кого це ти в Коцюрихи одбила, Горпино?

Вірна подруга Параска сміється. Молодиця тільки плечима й очима, мовляв, не знаю й не відаю. Горпина при жінках почула себе твердіше на ногах! Коцюриха кричала-кричала, лаяла-лаялася, а тоді з сіней, розчинивши двері:

— Винось, падло, мої коноплі й пряжу!

— Коли. Треба. Зайдіть. До хати.

Горпина грізно так кожне слово й прибиває. Коцюриха увійшла мовчки. Параска за нею двері прикрила.

Параска, Устя й Килина з Горпиною одного поля ягоди. Одна на одну очима. Очіма одна по одній. А тоді Параска:

— Оце, вибігла, а хату й покинула!

За нею Устя:

— Ну бувайте, побіжу я!

Горпина куделю збирає, готові мітки витягає з скрині. Коцюриха кожуха з себе, тільки дихає, що ковальський міх... Двері брязь — знову Параска з Устею:

— Сестро Горпино, тобі віжка треба, ось!

Килина хмикнула, а Коцюриха:

— Як у вас тут воду п'ють?

А старий з печі:

— Он там у водничку й кухоль зверху!

Коцюриха нахилилася до водничка, а Устя з Килиною їй спідницю на голову та всі на долівку. Сіла одна на голову, а друга на ноги:

— А ну, всипте, сестрички! За наше рівноправ'я жіноче!

Кожна по черзі за віжки бралася. На жирному тілі довго білили смуги...

— Товсте сало, ніяк до крові не дістанемо! Жар ще! — І жарили щиро. Кожній залила свого часу ця лиха скупердяга. Над кожною знущалася. Рвалася Коцюриха, билася, мичала... Дарма. Били, поки не налилися смуги кров'ю. Одягли кожуха й під руки вивели на вулицю.

— Йди тепер до дому! Це тобі наша лопата-заплата, а бог — нагорода. Та тільки пикнеш кому — краще з дітьми прощайся, бо як не їх, то тебе дідько вхопить!

Темна ніч. Скрипить сніг. Собаки плетні мало не розносять — гавкають. Спотикається Коцюриха у важкому кожусі й без ціпка...

IX

Дунуло весняним подихом... Почали селяни про оранку частіше згадувати... Хліборобське начиння в порядок приводили. Горпина пряде, спини не розгинаючи... Ситникам... Дударям... А це й Білозубам. За зиму зголоділа та знесилася за сліпим каганцем. Лякає оранка та сіянка, а тут ще й свекор застудився та зліг.

Пригнали у волость бранців на підмогу жінкам. Порадилася Горпина свекра та сусід і записала на себе одного. Привів сотський над вечір. Високий, блакитноокий, з германським салдатським мішком на спині. Усміхається якомсь ніяково, шапку зняв так привітно з порогу:

— Гутен абенд, Фрау унд Фатер унд Кіндер!

Одповіла лагідно Горпина йому:

— Добрий вечір, чоловіче! — І рукою показала: Сідай! Німець сів. А діти вже його й обліпили. Він до дітей усміхається... На коліна посадив Петрика, Докійку. Він до них герготить, а вони йому щось розповідають. Речі оглядають. Поглянула на них Горпина і засміялася:

— Та ви усі німці чисті.

А Марися на руках у неї підстрибує й лопоче:

— Аб-ба-ба! ма-ка-ка-ка! га-вава!..

— Ну чистісінько бранець герготить!

Вподобала Горпина одразу, що німець дітей приголублює, що дітей любить: „до кого діти йдуть — не погана людина“, — подумала собі.

Обжився бранець у хаті. Хоч диву не мало було з його. Що ранку, як устав, до пояса миється з милом. І мило в нього в блискучій жерстяночці. І щіточка маленька — зуби чистити. Вимиється, гребінцем вичешеться, одержу витрусить, вичистить і одягне. Прибереться, весь блищить, наче нова копійка. Тоді до роботи йде. Ще дивувало Горпину, що всяку селянську роботу бранець знає і вміє. І робить не по-житняківському, а якимось по-своєму. Не зчулася, як обсіялися і город засадили. Узявся Карло за порядки у дворі. Його Карлом Шварцем на ймення й прізвище у волості звали. А вже в Гудзиків Карлом просто кликали. Оглянув Карло льох.

— Фуй, фуй, фрау Горпін! — заходився, за чотири дні мала Горпина гарний льох з східцями, горищем, землею вкритий, та так все до ладу, чепурненько, хоч у яку спеку молоко й тиждень стоятиме — не скисне.

У хаті після торішнього Кузьминого розгрому не меблі — каліки стояли... Карло поглянув на них, губи оттопиривши, рукою на стіл, лавку, мисника.

— Фуй, фуй, фрау Горпін!... — і себе в груди рукою...

Догадалася. Продала масла, сиру, яєць, того - сього, назбирала вісім рублів сорок три копійки. Купила на всі дерева. Позичила струмент. Як заходився Карло коло хати; вікна, двері підправив, стіл, лавки, мисника, ослони поробив, та ще й не як, а з визерунками, ловко-ловко, як цяцьки.

Росте Горпина. Хату вибілила наново. Нові меблі порозставляла, не знає, як і дякувати Карлові. А Карло возика дітям змайстрував, у свято грається з ними, возить, і сам підживився, став такий білий, аж рожевий. Очі блакитні, а волосся кольору спілої пшениці і в кучері береться. Ожила молодиця. І сама тяжко не робить, і серцем не тліє. Зачервоніли щоки, а очі чорні великі наскрізь людину проймають.

— Іч як Горпина за германцем розцвіла, хто такеє видів?

А в Горпини що не місяць, то щось у хазяйстві й є новеньке. Карло й скриню зробив, повітку переплів, а з хлівця просто хату зробив. Стоїть подвір'я не аби яке. А це навчив Карло й мило варити, та таке добре, куди краще від базарного.

І садок підстриг в - осени, а город заново перекопав з гноєм та золою. І де ще тії холода, а в Гудзиків вже стоїть під навісом чимало нарубаних дров.

— Ось, тату, дивіться, як - би ми жили, коли - б Кузьма хазяїном був! Бачте? Ремінні віжки змайстрував і бічовки сплів з клоччя які.

— І - і, дочко, на те - ж це й бусурмани. А ми — православні христіяни...

Вишиває Горпина сорочку Карлові. Немає Карла в хаті. Оре під озимину. Думає про нього. Такий чистьоха: і рано вмивається, і на ніч. Зуби крейдою чистить, а сам роботящий, що якому три дні, а він за день управиться. — І без діла й хвилинки не сидить. Дітей балує, любить.

І ще пригадалися їй Карлові погляди останніми днями. Зчервоніла, аж дух сперло в грудях. І що за причина? Як живий стоїть перед

нею Карло, що - б не робила, про що - б не думала. Блакитний погляд ласкавий і губи такі ласкаві... Як у чаду голова... А серце тримтить: „ой, коли - б сила була... не допустити себе“.

А як згадає, що війна скінчиться, що піде Карло у свою Німеччину та повернеться Кузьма, замліють ноги, а серця й не чує. Ще думає про Карла, про його хазяйство, сім'ю... Казав, має жінку й дітей двоє... Двоє дітей... Ні, дітей посиротити чужих не в силі. Розказував, що хата у нього на два поверхи під черепицею (на землі лозиною малював своє подвір'я і де на ньому що збудовано). Дивувалася Горпина: і — ii, як то німецькі селяни живуть. І подобалося їй німецьке життя. Вона випитувала у Карла, як могла, все нові та нові відомості — пробувала у себе завести за допомогою бранця. І користь од цього мала чималу. Кури нестися почали більше й корова густіше молоку давала. Кабанця теж по - німецькому одгодовувати почала.

Та вже найбільшим дивом в хаті було, коли Горпина вперше каву зварила. Усіх вранці нею напоїла. Карло так і сєє. З того ранку що - дня у Гудзиків варилося карлове снідання, так воно усім до вподоби прийшлося. Хоч цукор і витрачався, та вона тим, цим вторговувала, а його купувала.

А по селу, як у бубни били, так язика цокотали, що Горпина Гудзиха од германця ось - ось дитину приведе.

*

Два роки вже тягнеться війна... Що людей - людей на неї позабирали... В одних Житняках скільки. Куди не поглянь, з чого не почни, — скрізь самі баби орудують... Про що раніше баба й думати не хотіла, а теперички й робить, наче так і треба. От перша Горпина. Раніше тільки приглядалася до шевства Кузьминого, а оце заходилася та геть усіх і вбула в чоботи та чоботята. Колодки їй Карло вистругав, а вже вона сама змайструвала.

І сход тепер більше баб'ячий. Багато дворів без чоловіків залилося. Ось і виходить „баб'яча громада“. Звичайно, крику куди більше од бабів, зате не так то вони на віру руки здійсмають, а кожне питання розберуть по кісточках, не то - що, аби - як постанову зробити. Не всім це до вподоби, та вже вибачайте: як є, так є. Одірвала війна жінок од печи та колиски, послала до плуга, до коси, на сход... Що раніше робили жінки тільки п'яниць та волоцюг, а тепер мало не всі коло чоловічої роботи. Плакали жінки за чоловіками, голосили, посилки та листи на війну посилали, а до свого нового життя при звичаїлися — краще їй не треба. Людьми себе почули.

X

В економії збирали вишню. Коло брами в садок брязкав порожніми відрами й сипав прокльони дебелий спині панського палацу баб'ячий натовп. Садівник Тарасович з блискучою шкірою рожевого обличчя по ранішнім вмиванні з милом, ламав сиву бороду підборіддям й шурхотів чистим полотняним фартухом. Коли - б жіночі очі володіли фізичною силою, кабаніста постать Тарасовича була - б заколота десятиками стріл й спопелена.

— Так що наказ такий од пана!... У шпиталі ягоду й для офіцерських кухонь!

— Та ще-ж наші баби рвали з половини. Та як же це ми без вишень зостанемося?

— Не моє діло... Строкові й поденні рвуть, а це сушилки й банки доставлені... Котору посушать, котору в бутелі засиплять, варення зварять і ще маринад чи що...

— А бодай...

Тарасович насунув вигорілого бриля на чоло, так що біліла сама борода, лагідно потирав руки: його серце збільшувало свій темп чи замедляло тільки через рослини, — люди давно загубили над ним свою силу, відколи ще втекла з монопольщиком його жінка.

Гарячий червень тішив жаб у ставку. Кріпкими зубами білили фарбою дошки паркану на цегельній основі навколо саду. Коло паркану столітні дерева дубів, буку, клену й осокорів у кілька рядів муром, вищим за стіни стародавніх фортець, темним муром живого верховіття захищали пахощі панських квітників парку від смороду низько-димлячих сільських осель. Широкі рядки рідких сортів полуниць, що стелилися по землі, високо здіймалися пахощами квіток. Алея кущів чорних порічок своїм духом нагадувала повні блощиць заяложені канапи єврейських отелів. Добре угноєна земля показувала своє повнокров'я в густо-червоних великих ягодах вишень.

Повітря, просякнуте пахощами зрілих і зріючих овочів, розріджувалося квітками — й зеленою вохкістю дратувало не стільки нюх, як смак.

В цьому раю люди заздріли птиці, що безборонно впивалася нектаром підігрітих сонцем ягод...

Широкі спідниці уборщиць на зелених гілках з землі здавалися рясними пелюстками навколо живих двох тичинок, котрі притягували до себе зелені сорочки садівників.

Горпина в синій спідниці передавала по сніданні вже третє відро: вона постановила виділитися на цій праці, щоб забезпечити дітей овочами на зиму.

Тарасович, ставлячи в зшиткові ще одного хрестика проти ймення Гудзикової, задоволено мугикнув:

— І чого це я тебе, молодичко, не пригадую?

З Горпиною були й її приятельки: Устя, Килина й Параска, що після щирого пригосщення Коцюрихи цілком позбулися кредиту й заробітків на селі й примушені були за тим-другим кинутися до економій Вerezубського та Білозуба. Наповняючи відра, матері одним заходом наповнювали й свої пазухи... Вікова звичка селян бачити в панах людей особливої породи породила в них зненависть, або глушливу заздрість, не давши місця перейманню їхньої культури. Їм здавалося легчим красти, ніж викохати в своєму садку кілька дерев гарних пород ягід чи овочів. Сільські садки рили сухі вишні, дикі грушки й кислиці: селяни їли наливні яблука, груші дюшес і медові вишні виключно (в щасливі моменти) з панського саду.

Жіночий натовп, повернувшись з порожніми відрами на село, почав півнями перегукуватися й погрозово лаятись цілими сільськими оселями. Згадка про смак торішніх овочів живо дратувала всіх.

Віктор Федорович, їдучи бідкою з свого баштану, підлив нафти в палаючі голови бабів коло споживчої „крамниці“ :

— Звісно, як Вerezубський нажив усе своє багатство на житняківських селянах, а тепер шкодує для них ягоди! Він з тих панів, що кохається в жебраках навколо себе! І це сам голова губерніяльного земства, це той, що повинен показувати своїм господарством живий приклад для цілої губернії...

Баби одна перед другою почали проклинати Вerezубських. Білозуб слухав їх, наче вони вихваляли його. Гонор Білозуба був жорстоко ображений на останніх губернських перевиборах, коли один дідич при назві його кандидатури в члени управи прилюдно сказав :

— Слава богу, ми маємо досить серед себе законнороджених дідичів, щоб вибрати байстрюка!

І не тільки його кандидатура була знята, але й його становище земського гласного дуже похитнулося... Тепер він з задоволенням слухав гострі вислови обурення проти дідича. Білозуба селяни завжди вислухували :

— Білозуби завжди відповідають на поклони і розмовляють з кожним, як з рівнею!

Кріпким селянським інстинктом чули вони в Білозубах хай і людей, що збогачуються на їхній праці та злиднях, але людей, що не зневажають хліборобської праці й не гидують селянами й країною, яке це завжди підкреслювали Вerezубські.

Білозуб сказав :

— Я поговорю з матір'ю, і хоч наш сад дає вишень вдесятеро менше, але поділимося без сварки.

Розуміється, тим, що Білозуб позичав селянам хліборобське знаряддя, котре лежало в нього вже забраковане, або платив за аренду гроші вперед за кілька років, чи позичав під землю гроші, — він закріпачував і висисав житняківців без порівняння дужче, ніж панська економія.

Білозуб здійснював капелюх і, вклонившись ласкаво жінкам, поїхав, а вони задоволені своєю з ним розмовою, позгинавши спину під важкими коромислами, потягли до своїх перелазів, обережно переступаючи порепаними од роси босими ногами по смітниках глибоко-порошної вулиці.

*

У хатинці вчителя Івана Степановича схилилася над колискою молодесенька мати :

— Поглянь, поглянь, Івасю, як ми запишалися! А пальчички!..

Улясіни губи і щічки передражнявали сина, а сині смуги під очима її дитячого личка свідчили про безсонну, тяжку материнську ніч.

— Улясю, ти-ж знаєш, що я мушу протокола переписати!

— А ти віриш, що таки буде споживче товариство?

— Я вірю, що ти даси мені сьогодні переписати протокола... Правда, мое голуб'ятко?

І вчитель притяг жінку до себе на коліна, пересипаючи песливі докори поцілунками. Червоненька кохточка молодички кинула

одсвіт своєї фарби на жовтаве, худе обличчя чоловіка. Жінчина рука перебирала глейке, ріденьке волосся на його голові... Розглядала бородавку на носі й прищі на щоках і потішала себе: „А в Тарасика чорне кучеряве волоссячко на голівці й носичок такий... такий...“

— Івасю, ти не повіриш, яке густе волоссячко буде в нашого Тарасика! А носичок у нього... і сопє вже!

— Улясю, прийде Юрко Савич... Він же голова правління, — скаже: — писарю, а де твій протокол?

— Ото-ж повибирали правління: поповий панич, Коцюрина панночка, білозубівський панич, монопольщик, — всі роз'їдуться по школах, а ваш кооператив — лусь!

— Темнота - ж селянська: коли мало не все село неписьменне.

— А чому Федота Кислицю не вибрали? Коваля Максима Птицю, фершала Юрка Гавриловича, або хоч Горпину Гудзикову, чи Параску Швидунку? Та - ж всі письменні й учора ловко промовляли на зборах.

— Не можна... політика...

— Ну а хто - ж у вас за приказчика буде? Невже таки монопольщиків брат?... Чому - б не взяти Горпини? Та це - ж бойова... На базарі своє розпродас так, що й тричі не моргнеш.

— Коли її ледве вдалося і в члени провести: усі Коцюри на дибки стали, та Ніна з Юрком, Ерос та фершал витягли.

— А Горпина така молодиця... Як вона нам допомогла, коли в Тарасика зубки різаться почали. І тепер як забіжить, аж стіни сміються, так легко стає... У Білозубів і виросла та ласки рідної не зазнала, а до Горпини як до сестри...

— Погана слава про неї йде, Улясю... Молоденькій молодичці не слід з нею подругувати.

— І з роду не повірю... Все — Коцюрині брехні! Та коли - б германець справді жив з нею, він - би так он не старався коло хазяйства... Он як у Безпалихи. А тут же рук не покладає... У садку щепи поприщеплював і... І не кажи, і не говори, бо розсержуся...

Цілувалися. Закоханий чоловік пив всією істотою пах молока, змішаного з смаженою цибулею, котрим було просякнуто вбрання Улясі й в нього крутилася солодка голова. Жінка, приймаючи поцілунки, диктувала закоханому свою волю.

— Треба правління переобрати... А в приказчиці неодмінно взяти Гудзикову: вона в економії й книжку писала, коли ягоди сушили та варили. Здорова, письменна! А до того - ж її город саме посеред села й під постройку вона дає землю... Паничі та панночки залітні у нас: були та й полетіли... Ой день же, що ти... Івасю...

Молодичка заплющила очі... Вона покорилася долі. Чоловік, щоб не мняти пишно - рожевого ліжка з горою білих подушок, поклав жінку на плахту, постелену на підлозі.

Міра, що принесла своєму хрещенику нове вбраннячко й ласощі, ніяковіючи, застигла перед одвертою тайною злиття чоловіка й жінки в одну істоту. В чорних зіницях її очей одбилася кожна складка одягу й м'язове напруження молодих тіл. Кожний її рух міг видати її присутність і вона безтямно дала волю очам фотографувати акт пристрасти на підлозі коло чепурного ліжка, що здіймалося над зімкнутими тілами високим престолом.

XI

Горпина місила діжу... Передосінній ранковий холод прикрив хатні двері. Діти гралися на полу в крамничку. З городу доносився в хату гомін голосів й стук та брязкання з постройки... на покрову мала одчинитися крамниця Житняківського Споживчого Т-ва, пайовниками котрої були 9-ро Вerezубських, 7-ро Білозубів, 5-ро Всенітних (прізвище пан-отця), 6-ро Коцюр і т. и. Це у звітних книгах, а на загальних зборах пайовників головою обрано Федота Кислицю, а писарем вчителя Івана Степановича і перевибори правління пройшли мало не одноголосно: головою фершал Юрко Гаврилович... витирала піт на обличчі рукавом і міркувала над споживчим планом праці кооперативної. Через три дні мусіли їхати з фершалом та Кислицею до губернського міста посправах усяких і за крамом... Рипнули двері:

— З четвергом будь здорова.

— Дякую на добрім слові, Парасю!

— Оце принесла тобі п'ять десятків яєць в золі: продаси та набереш моїм на сорочки ситчику, ось ще й масла головка, мабуть хунтів 5 буде...

— Полож, а я винесу в льох... Там вже й Устине й Килинине добро стоїть!

— Ой що це таке ловкеньке? Миснички, чи як?

— Та це Карло наготовив... Просить продати та хоче гостинців своїм дітям послати. Оце листа одержав, три дні нічого не їв, то-ж хіба серцем не тліє.

У віконі раптом брязь-цок, соцький Кривонос руку з папером простяг, кричить:

— Горпино... Бомага од цариці тобі!!!

Глузує Кривонос, а бомага, пакет нащо? Вискочила, руку в тісті наче калічну держить:

— Гайда у волость розпишись! Пакет тобі від цариці!!!

— Біжи, Горпино, я сама тут!..

Параска кухоль несе, тісто з руки змивати, а Гудзиха наче вуха загубила, хватається чепуритись.

— Ні, ти піди розпишись, а тоді я тобі до рук дам! Хи-итра!..

Роздимається ситцева спідниця, летить жінка до волости. Розписалася, видали на руки депешу: „Петроградський шпиталь її імператорської величності, госуларині імператриці Олександрі Федоровни негайно викликає жінку запасного рядового, дивізії... полку... роти... Кузьми Герасимовича Гудзикова. Старший лікар—підпис не розбірливий. Завідуючий канцелярією—підпис не розбірливий.“ А велика печатка з короною й двохголовим орлом. Треба негайно їхати в Петроград, нічого не поробиш!

За Горпиною по вулиці бабів, наче за попом в хрестний ход... Живим телеграфом кожду житняківську хату захерделили слова: „Цариця Гудзикову до себе негайно потребує!“.

Хтось закричав:

— Та-ж пані-бариня посилає Василя Івановича до Петрограда. Сьогодні й на станцію їхатиме!

Побігли в економію до Вerezубської пані. А Горпина по своїй хаті матлялася: і справи крамниці—вдризг, і своє хазяйство—вдризг,

а найголовніше: два тижні голови не банила й сорочки не прані... ні в чому їхати!

— Та я ж оце тільки в скриню поскладала!

Параска згадала.

— А голову ходім до мене побаниш, я хліб пекла удосвіта то поставила воду на літепло, як раз тобі вистане!

Килина раду дає. Прибігли з економії:

— Василь Іванович заїде за вами, тітко Горпино Павловно!

Кинулась Горпина до старого Білозуба... Слова не сказав, позичив 20 карбованців паперовими грошима, під одробіток у жнива. Горпина славилася першою в'язільницею в Житняках.

*

Великий закоптілий вокзал виглядав велитеньким чавуном, в якому кипів борщ з різноманітної гущі речей і люду. Потяги були ополониками, що витягали ту гущу, як тільки вона вкіпала по трьох дзвониках і паруючому гудку паротяга.

Коли Горпина по чотирьох днях залізнодорожної мандрівки під'їздила до Петрограда, вона почувала себе до ниток вивареним шматком яловини. Очі, що звикли бачити змалку знайомі обличчя, загубили пам'ять серед тисяч незнаних людських рис... Ріжні гутірки чужої мови забили уха української селянки бавовною й одбили всяке бажання до розмови.

Василь Іванович на кожній станції підкріплювався чарочкою й розповідав пошепки, інтимно схилившись до молодиці, різні пригоди членів родини Вerezубських. Він вразив Горпину згадками про історію життя її матери.

Горпина плакала, пригадуючи сльози своєї тихої матери, котра голосила над дитячою головою, розчісуючи її волосся... Материні пестоші в далекому дитинстві були запасом людської теплої ласки, що грів її ще й досі. Пізніше розуміння материнського горя, тепер такого близького її жіночому серцю, звичний образ покійної матери позбавило фарб таємности, а доччин сум запалило помстою...

В Петроград приїхали вночі і Горпина ступила на асфальт його широких вулиць з таким почуттям, ніби опинилася в казковому царстві королівни Мілітриси Кірбітьєвни, про яку читала в цікавій казці.

Вулиці освітлені електрикою ясніли днем. І будинки, дах котрих не побачиш, коли й геть очі до потилиці загнеш... І шкляні стіни крамниць.

— Горпино - о, тю! Не отставай — заблудишся!.. А мені - ж ще треба й назад за багажем кіньми вернутися.

Іванович схопив за руку й потяг за собою селянку через натовп панів та пань. Горпина тільки приглядалася: куди то пани товпляться то в один, то в другий бік. Тільки в „людській пекарні“, опам'яталася трохи, побачивши кілька знайомих з панської челяди.

Бо хоч уже й була перша година ночі, а ще спати тільки збирались.

І тільки всі полягали й Горпина, опам'ятавшись трохи, затримтіла в страху перед завтра. Вперше спробувала собі уявити Кузьму... хоч і не була певна, що це до нього її викликано... Хіба - ж їх розбереш? А може це якась причіпка?!

Вранці розпиталася в челяди й пішла... Знов ішла вулицями широкими й бачила у вікнах розставлені ласощі панські... „тож і борошно біле“, — дивувалася коло великої хлібопекарні. Кидала оком на вікна, де виставлена була одежа панська, матерії усякі... Хоч і ніколи було розглядатися, так тільки повз ідучи очима пробігла, а в голові вже розгاردіш, наче в хаті під час мазання.

Розпитала прохожих... Це царицин шпиталь? Ганок великий з 12 приступками мармуровими, а двері блискучі за браму не вужчі. Зійшла, блискучу ручку тягне до себе — не одкривається, напологає од себе з усієї сили — не одчиняється. А стукати страшно. Стоїть Горпина в своїй святковій білій свитці, чорною хусткою з квітками заплута, наваксовані чоботи й синю спідницю (що на чверть з-під свитки видніє) оглядає...

— Что тебе, голубушка?

Це пан під'їхав на автомобілі й руку до білого гудзика здійняв запитуючи... Горпина йому депешу до рук:

— Та оце викликано мене!

— Очень хорошо... любиш мужа, видно, что сразу приехала?

Горпина дивилася прямо в рота панові, силкуючись зрозуміти його мову, — від цього її розумне обличчя стало невторопно-роззявленим. Мовчала. Пан голеними губами скривився.

Двері одчинилися навстіж. Сивобородий дід в золотом облямованій одежі, засвітивши рожевою лисиною, низько схилювся перед паном.

— Вот Потапич, жена к Гудзікову із № 12-го!

— Сейчас, голубушка, прийому нет, но раз ты так издалека, да и муж твой лично просил государиню, то вот тебя проведут.

Горпина, боючись прогавити хоч одне слово з майже незрозумілої мови, білою хусткою протирала очі: їй здавалося, що так вона мусить робити зараз... Коли вийшла жінка в білому й рукою махнула йти за собою, Горпина мовчки пішла за нею по товстому килиму, застеленому тонким білим полотном... Коло дверей з № 12 зупинилися...

Горпина увійшла у велику палату з безліччю великих вікон по стінах і трьома рядами білих залізних ліжок... Поранені саме пили чай... Плямкання й чвакання щелепів не заглушувало стогону тяжко хворих... До Горпини простяглися промінням погляди кількох десятків очей...

Підбігли служителя в білому:

— Без халата не можна! Кто впустил?

— Куди?

— Назад!

— Оце їхала більше 1000 верст та через халат і не побачила-б свого чоловіка?!

— Братці, наша, полтавка!

— Наша!

— Та не зважай на них! До кого це ты!

— До Кузьми Гудзика!

— Он, он, в кутку ліворуч! Бідолаха, чи він пізнає тільки.

Горпина ступала своїми чобітьми наче по хмарах під поглядами стількох очей. Ось і ліжко... Почула:

— Оце Кузьма Гудзіков.

На ліжку лежала чудна постать з обмотаною білим головою, жовтим одутловатим гостроносим обличчям, без вусів і бороди, й лівою рукою перебирала — гралася картами. Озирнулася дико Горпина по інших ліжках. Поглянула ще раз на загострений жовтий ніс — зубами зацокотіла... не згинається спина, руками не рухне. Зуби цокотять... А гострий ніс дивиться прямо їй у вічі — не змигне... Цокотять зуби... Тонкі жовті пальці на синьовато-сірій ковдрі граються картами... Нарешті впізнала Горпина червону пляму вроджену на перенісці Кузьми, похитнулася до ліжка:

— Голубчику... Кузьмо!

Роззявив синього рота, пальцями карти зажав і харкнув, хотів попасти в жінку:

— Впізнала таки гадина! Швара! Дрян'я!!!... Викидав огидні лайки, наче каміння вибирав глибоко й цілив попасти в неї кожним словом - каменем дошкульніше:

— Дізнала, що бахура твого поранено — прилетіла! Піди, піди до нього, помилуйся... з ни - им!.. — скриготав зубами...

Горпина не словами, а чуттям дійшла: змолота війна з Кузьми саму дерть... Спала ковдра: правої руки немає й ніг... чувалом одруким лежить, крізь білі завивала темніють кров'яні плями... Вдарила в серце ножем гострим жалістю, затримтіла вся од тих страждань людських, що тільки уявила собі, і протягнула до кривавого чувала руки матері:

— Кузику мій... Кузику, ріднесенький мій... мій ріднесенький...

Теплі сльози зросили й зігріли всю. Підійшла до Кузьми... Загорілися, заграли очі пораненого дивним і кротким блиском. Обійняла його обережно й поцілувала... Закричав од болю й щастя. Витирала своєю хустинкою його сльози, а в самої потьоки пливли... В цьому чоловічому лихові себе загубила, серце рвалося од жаху страждань, перенесених Кузьмою. А він притис мокрі губи до її вуха і пошепотом глухого закричав:

— Ти не думай... Я ще й дітей родитиму! Це в нас он - ті... (рукою показував, Горпина не дивилася) та багато вихолощені, а я ще оного - го! моя? любиш?

І безсило пригортав одною рукою, терплячи біль... Підбігла сестра - жалібниця:

— Ах, Гудзіков, снова у вас кровоізліяніе! Что же ето ви передженоу так?

І звеліла Горпині піти здійняти свитку й одягнути халата. Кузьма ледве дочекався приходу жінки... посадовив її на стілець (на ліжко суворо було заборонено сідати) і почав докладне розповідання історій своїх ран та лікування... Двічі підходила до нього сестра жалібниця й двічі давала пити ліки, а Кузьма свистячим пошепотом, перериваючи мову через два - три слова, казав... казав. Видно було, що затомлений він до нестями та, бажаючи поділитися своїм стражданням з близькою людиною й через неї увіковічити тее страждання в рідному селі (це несвідомо), збирав усі сили... Горпина піддержувала голову й дивилася в воскове, забрезгле, гостроносе обличчя невимовно скорбно-жалісним лицем своїм, чорною клітчастою хусткою навколо обв'язаним. Тридцять ліжок не існували для неї: був перед нею і не Кузьма, і не

Кузьміні страждання, а страждання салдатів на війні й горе їхніх родин... Кузьма, здоровий, великий Кузьма, що одного разу жартуючи підійняв на спині воза, ... Кузьма, що так пісень виспівував, — лежить білим чувалом у кров'яних плямах, глухий... не втирала сліз.

Хворий заснув... обережно поклала голову на подушку. Сиділа, схилившись на спинку ліжка...

Коли це по палаті захурделили полотьори, забігали білі халати. Сестра жалібниця підбігла до Кузьми: уложила ковдру якомсь по фасону, пляшечки переставила на столику і до Горпина зляканим пошептом:

— Зараз цариця сюди прийде! Встанете тоді, а коли будете одповідати, не забудьте обов'язково додавати „Ваша імператорська величність“...

Сказала селянськими словами. Молодиця тільки хотіла її щось запитати, коли сиділа вже сама, а в палаті настала раптом тиша — Горпина поринула в думки, наче голову в гущу подушок засунула... Занадто мало думала вона про Кузьму й тому зараз провину свою гостро чула перед ним. Хтось смикнув її за рукав... Глянула, показує в білому халаті, щоб підвелась. Озираючись: по палаті од ліжка до ліжка ходить висока, ставна сестра-жалібниця: червоний хрест на грудях пришито в неї, як і у всіх... Очі світлі, холодні й нудні, лице довгоносе й біле, а щоки рожеві... Коло неї тоненька дівчинка, на неї схожа і також як сестра-жалібниця. За цими двома оддалік у білих халатах пани і в золотих мундирах з медалями та хрестами високі чини. Горпина собі: „Це царицю ждуть і перевірку роблять“. Кузьма спить, сопе.

Висока сестра-жалібниця підходить до сусіднього ліжка... Пан у білому халаті щось їй белькотить на німецьке схожою мовою, а вона до салдата й каже:

— Ві награт полючіль?

— Ніяк ніт, ваша імператорська величність. Так що ніякого винограду, а тільки яйця в смятку!..

Якийсь, Горпина назвала, генерал зсунув брови:

— Государиня-імператрица тебя спрашивает не про виноград, а про награду... Георгія получил?

— Точно так, ваше импер-тр...ск. вел...

Цариця хитнула головою й перейшла ближче. Знову забелькотав пан в халаті їй, а вона йому кілька слів. а тоді до пораненого:

— Я очень рада, што ви попрафляйтас!

— Рад старатися Ваша Импер...ск...велич...

Підійшла до Кузьми. Горпина вклонилася по-сільському в пояс. Кузьма спав. Забелькотав пан і жінка признала в ньому того, що приїхав на автомобілі. Всі дивилися на неї і Кузьму, що спав, і белькотали між собою. Горпина почула кілька німецьких слів і конче вирішила, що цариця розмовляє німецькою мовою (дійсно - ж то була англійська).

— Малотец! Жена толжна любить мужа! Малатец! В канцелярії вам татут благословеніє і теньги... Молітеся богу і Серафіму Саровському. он поможет вам несті крест!

А Горпина, як краще:

— Ихь данке, імператорська величність!

І в пояс... Задоволена з себе, що показала себе з кращої сторони. Генерал брови зсунув:

— Що ти сказала?

Горпина глянула на царицю, в тої брови й губи зсунуті, а тоді очима в чоботи та:

— Подякувала я... потому як в мене полонений німець другий рік, так я німецькі слова знаю.

Генерал забелькотав собі до цариці. Цариця губами усміхнулася, а очима — ні, головою покивала й пішла далі... Горпина про себе: „чого з царицею всі осторонь, наче вона обшмалює. Та вона - ж заморозить швидче... очима...“

— Так по-німецькому поговорила з царицею. Ех ви, селяхи... Добре, щасливо обійшлося хоч! Тільки ти більше по-німецькому не говори!

— Так я - ж чую — вони по-німецькому, ну я й...

— Сс-с... хто тобі сказав? Государиня імператриця англійською мовою з професором розмовляє... Шкода будиги, а на перев'язку треба. Хіба хай перев'яжуть других?..

Поранені при згадці про перев'язку зблідли, а де-хто застогнав.

— Не тре-еба перев'язки, ох!..

— Государиня імператриця сьогодні сама перев'язуватиме. Вже білий халат одягла. Царівна Тат'яна Миколаївна в канцелярії доклади прийматиме, а її величність перев'язки робитиме!

— Не хочу перев'язки... Хай краще доб'є мене!

Простогнав Кузьма.

Горпина до нього схилилася.

— Ти спав, а цариця тут була...

— Говорила з тобою?

— Еге. Гроші й ікону подарувала!

— Це вона всім...

— Перев'язуватиме сама.

— Я її на операції... ногу мені держала, як пиляли, загнув по нашому. Й бровою не повела. Тільки питає: Яке найбільше бажання? А я: жінку бачити хочу — два роки скоро, як виїхав з села. Вона мені: добре, приїде, тільки будь молодцем! А я лежу та й думаю: чи захоче Горпина з таким калікою ще й говорити?

Кузьма мокрими губами в щоку жінки впився. Горпина почула гострий дух мертвечини... Держала голову його. Питав вже знесиленим г. лосом:

— Як діти? Виросли мабуть. А батько живий? Тут уже третій місяць лежу... здорово слабий був... Оце другий тиждень, як в пам'ять прийшов, а то гарячка була... непритомний лежав і язиком блудив... не вірили, що виживу. А як перев'язують, гірше як на операції... двічі рушником задавитися пробував.

Почулися нелюдські крики... Скрегіт і дика дріботня гидкої лайки... Плакав і вив... Внесли на носилках.

— Добийте мене... Майте серце, добийте мене... А-а-а свої очі ви, а... а... а... Царицю... Добийте мене!

Кузьма на вухо:

— Цьому все геть... Дудочку срібну вставили... й правої ноги немає... А жінка молода й двоє тільки дітей.

— Бббульте людьми, добийте ме-не-е!..

Вив по-звірячому й кусав до крові руки. Двоє дужих салдатів прийшли з носилками по Кузьму. Подивився на жінку й попростав:

— Іди... Не хочу, щоб бачила й чула мене. Завтра приходить: мені тепер через два дні перев'язують.

Обійняв безсилою рукою за шию й давив мокрими холодними губами рот. Салдати чекали. Коли йшла повз поранених, чула як несла на собі: зідхання — співчуття й зідхання — заздрість і чиєсь притаєне благання.

В канцелярії одержала три срібних карбованця (квиток на потяг в один кінець коштував 19 карбованців) та невеличку бляшану іконку „преподобного Серафима, Саровського чудотворця“.

Другого дня Горпину не впустили до шпиталю, а на третій день відказали, що Кузьма Гудзиків помер і вже похований в братській могилі на військовому кладовищі. Видали посвідку з печаткою й двері закрили. Кінець.

*

Є ще тут брат Семен... Хлопцем білоголовим з села пішов. У Коцюр тоді служила, випросила карбованця й оддала... З того часу тільки чутки доходили: „живе на заводі в Петербурзі“. Взяла справку в адресному столі й пішла. Добре впріла, йдучи довгими вулицями... Наче в другому місті опинилася: низенькі будинки, брудні вулиці, а коло крамниць довжелезні черги. Хліб — по квиточках, цукор — по квиточках, говядина — по квиточках... Черга на хліб в один бік по вулиці. Черга на говядину — в другий бік... Люде стоять обдерті, виснажені... Городаки в блискучих гудзиках при шабляках командують: всі на підбор одгодовані, дужі... Знайшла № будинку, в справці написаний. Коло брами діти гралися. Горпина до них придивляється: може це Семенові.

Приступки брудні поламані, а в хаті смерділо й парно. Горпина несміло двері причиняє: може це Семенова молодиця пере. А ноги ледве вже підтягує — гудуть.

— Семен Гудзиків тут проживає?

Жінка випросталася й пронизувато змірила сірими очима селянку з чобіт до хустки:

— А вам на віщо?

— Побачитися, сестра йому!

З дверей чоловік у чорній косоворотці виступив:

— Рідна! Може Горпина?

— Еге-ж.

— Заходьте ось сюди!

Увійшла в кімнату, де тільки два ліжка стояли й табуретка між ними коло стіни. Чоловік сів на одне ліжко й рукою махнув на друге, щоб сідала...

— Давно приїхали? по яким справам?

— Ось по яким. — Подала посвідку з шпиталю. Прочитав і мугикнув.

— Та-ак. Ваш брат сидить у в'язниці...

— Давно?

— Одинадцятий місяць...

— Ох, що ж це? За віщо?

— За політику... — усміхнувся, блиснувши зубами. Горпині пригадалися розповідання Федота Кислиці... Злякалася: вона чула, як розстрілюють, або на каторгу зсилають:

— Його розстріляють?

— Ні... Тільки тягнуть і побачень не дають. Семен жінки не має й рідні ніякої... А тут передати йому одне діло треба...

— А мені побачення дадуть?

— З отакими посвідками? Ще -б пак! Ви роздягайтеся... Зараз збігаю за чаєм... Це ліжко — Семенове. Ми з ним вдвох живемо... Хазяїнуйте тут!

І знову блиснув зубами привітливо. Зосталася Горпина з Афанасом Кондратовичем (так його звали). Вона йому про своє життя, а він їй про Семенове та своє... Напилися чаю. Лягла молодиця і вперше кріпко заснула, відколи з Житняків виїхала.

Через три дні бачилися з Семеном. Худий, глинястим волоссям ріденько заріс, і сутулий — він нічим не нагадував білоголового підлітка, яким покинув село.

Сказала йому, як було їй наказано:

— Чорна собака перекусала багато, а кістки не знайшла.

Скривився, очі заплющив і переказати звелів:

— Скажи. Афанасу, що „на собак хліба шкода і дратувати не слід“.

Багато було що розповісти та розпитати, коли - ж $1\frac{1}{2}$ години пролетіли хвилиною. Попрохав Семен ще:

— Може тиждень зможеш вибути ще... Приходь у середу знову, я - ж про твоє життя нічого не розпитав.

Прожила Горпина ще тиждень. Багато де - чого дізналася нового й цікавого від Афанаса... І вже Петроград не здався їй казковим містом королівни Мілітриси Кірбітьєвни. Ні. Їхала з нього, наче з пекла того і в пам'яті везла різні згадки про безпорадний голод безробітних, про злидні жінок з дітьми робітників, забраних на війну, про поліцаїв і охоранників, про царя з царицею і про робітничу партію... Везла й позашивані листи до Федота Кислиці й мішечок селянський газет та книжечок... Боязко поглядала на мішечок і радісно... Тож зрадіють Федот з Максимом.

На кожному вокзалі виварювалися люди, як у чавуні в борщі, кипіли.

(Буде далі)